

NIKLAJ Patrícia Dominika
egyetemi adjunktus
PTE AJK*

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.17

Magyarország asszimilációs politikája a kultúra és az oktatás területén a Horthy-korszakban

Hungary's Assimilation Policy in the Fields of Culture and Education during the Horthy-Era

The issue of developing the institutional system of public education significantly determined the area of Hungarian cultural policy in the period following the First World War. As a result of the territorial losses, the reorganisation of the public education system became necessary from an administrative position. Kunó Klebelsberg's institutional development certainly has to be appreciated but it must be added that establishing cultural supremacy as a cultural policy goal is more debatable, since it proclaimed the superiority of the Hungarian nation over both the surrounding peoples and the minorities living in the country, towards whom the assimilation policy could be manifested. During Bálint Hóman's ministership, the emphasis was placed even more strongly on national education, which brought to the fore the need for state supervision. The supervision of the teachers was performed by school district directors, who played an important role in the centralisation of education and also the implementation of the "Jewish Laws" regarding schools. According to the practice in Baranya County, it can be concluded that the educational authorities of Baranya tried to act fairly in the given circumstances, and sometimes they were satisfied with less evidence of the teacher's origin. This procedure applies to the authorities of Baranya County, especially the in the field of education among them, since the research of local practice focused on this area based on archival documents. The Hungarian-German cultural convention of 1936 provided a framework for the expansion of cultural policy. Hungarian authors such as Hóman, Paikert and Willer published their thoughts in German on the relationship between the two countries, on common roots, on forms of cultural cooperation and on the issues of national education and minority and assimilation policy. Hungarian writers also emphasized the importance and benefits of the bond with Germany. As the writings on cultural policy and their publication in German showed, the assimilation policy was also manifested towards the nationalities that remained in the country after Trianon. Practical examples illustrate the central education policy through the work of Ferenc Balázs, rapporteur of minority education, who served directly under the administration of the Ministry of Religion and Education between 1938 and 1944. Due to the situation of the schools he reviewed, the local development of nationalities' education and the difficulties of implementation, especially with regard to the so-called unified education system and then the full native language education, can be more comprehensively understood.

Keywords: *public education, cultural supremacy, national education, Hungarian-German cultural convention, cultural policy, nationalities' education, practice in Baranya County*

* ORCID ID: 0000-0003-4532-3199.

1. A Horthy-korszak kultúrpolitikájának ideológiai háttere

A *Horthy*-korszak kultúrpolitikájában stabilitást és folytonosságot fedezhetünk fel olyan értelemben, hogy a korszakot lefedő negyed évszázad során mindössze két meghatározó vallás- és közoktatásügyi minisztert tartunk számon: *Klebsberg Kuno*¹ 1922-1931 között², *Hóman Bálint*³ egy év megszakítással 1932-1942 között⁴ állt a minisztérium élén. A két miniszter személye nagyban meghatározta a fő irányvonalat ezen a területen, emellett kultúrpolitikájuk sem állt távol egymástól, hiszen *Hóman* tudatosan építkezett az elődje által lefektetett keretekre, emellett, hogy természetesen kiegészítette azt saját meglátásaival, a gyorsan változó társadalmi viszonyokra is reagálva. Egyiküknek sem volt egyszerű a helyzete, hiszen *Klebsberg*nek a trianoni káoszban kellett az iskolahálózatot újraépítenie, míg *Hóman* esetében a német „III. Birodalommal” való szövetség és a világháború adta a keretet tevékenységéhez, ugyanakkor politikájuk eszmei hátterének bírálatát e körülmények nem írják felül.

A magyar asszimilációs politika vizsgálatánál a keresztény-nemzeti ideológiából indulhatunk ki. Ez megjelent már a 19. században, de a 20. század első évtizedeiben még erőteljesebben meghatározta a kultúrpolitika egész területét. Az 1920. évi trianoni békeszerződésből következő területi elcsatolások következtében a közoktatási rendszer újjászervezése vált szükségessé igazgatási szempontból is, emellett az ország területi és népességbeli veszteségei következtében előálló közhangulat kellő alapot jelentett a magyarság kultúrfölényének koncepciójához mint ideológiai háttérhez. Már *Haller István* és *Vass József* vallás- és közoktatásügyi minisztereknél⁵ is megjelent a hazafias, nemzeti és valláserkölcös nevelés hangsúlyozása, azonban *Klebsberg* volt az, aki kibontotta a kultúrfölény koncepcióját és erre alapozta a közoktatási rendszerrel kapcsolatos reformjait. A kultúrfölény lényege abban állt, hogy Magyarország helyzetét a környező népekkel szemben a kultúra színvonalának emelésével erősítheti meg, azaz a revíziós célok, az elszakított területekkel országhatáron kívülre került magyarok és a határon belül élő nemzetiségek megtartása, továbbá a magyar nemzet erősödése akkor lesz elérhető, ha Európa felé be tudja bizonyítani, hogy magasabb kulturális és szellemi szinten áll, mint a szomszédos országok.⁶ A kultúrfölény a környező népekkel szemben nyilvánult meg, velük szemben hirdette a magyarság szellemi előnyét (vagy legalábbis annak célját), amely ideológiai szempontból bírálható, ugyanakkor fontos látni, hogy a trianoni veszteségek hatalmas mértékű traumát okoztak a lakosságban, így *Klebsberg*nek kezelnie kellett ezt a helyzetet, a területi veszteségekkel szemben a szellemi fölény hangoztatása vigaszt jelenthetett.

¹ *Klebsberg* életrajzát lásd: UJVÁRY, „Egy európai formátumú államférfi” – *Klebsberg Kuno* (1875–1932).

² *Klebsberg* 1922. június 16. és 1931. július 24. között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót a *Bethlen*-kormányban. Lásd: BÖLÖNY, Magyarország kormányai 65–66.

³ Budapest, 1885. 12. 29. – Vác, 1951. 6. 2. *Hóman* életrajzát lásd: HAEFFLER, Országgyűlési Almanach az 1939–44. évi Országgyűlésről 196–200.

⁴ *Hóman* 1932. október 1. és 1938. május 14., valamint 1939. február 16. és 1942. július 3. között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót a *Gömbös*-, a *Darányi*-, a második *Teleki*-, a *Bárdossy*- és a *Kállay*-kormányokban. Lásd: BÖLÖNY, Magyarország kormányai 67–70.

⁵ *Haller István* és *Vass József* oktatásügyi tevékenységének alapjairól bővebben lásd: MANN, Magyar oktatáspolitikusok 95–118.

⁶ ROMSICS, Ellenforradalom és konszolidáció 224–225.

Ezzel az ideológiai alappal összezsengett az elemi oktatás szerepének növelése és a tankötelezettség megvalósításának biztosítása. A Horthy-rendszer támogatása a kultúrfölény és általában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium intézkedései irányába indokolható azzal, hogy az ideológia megalapozásában kiemelt szerepe volt a gyermekek oktatásának. Az iskoláknak szánt szerepet mutatja, hogy a tanítás a magyar *Hiszekegy*⁷ elmondásával kezdődött és fejeződött be. A nevelés célja volt a revíziós célok szolgálata is, amelyet megalapozott a kultúrfölény gondolata. Az 1925-ben megjelent tanterv is ehhez illeszkedve fogalmazta meg, hogy „a népiskola célja a hazának vallásosan és öntudatosan hazafias polgárokat nevelni, akik az általános műveltség alapelemeit bírják, és képesek arra, hogy ismeretüket a gyakorlati életben értékesítsék.”⁸

A keresztény-nemzeti ideológia, a nemzetnevelés eszménye támaszkodott a nyelvi politika eredményeire, hiszen a századforduló éveiben képviselt erőteljes magyarosítás kellő alapot nyújthatott a kultúrfölény ideológiájának megvalósításához. Az 1800-as évek végén, az 1900-as évek elején mindez a magyar nyelv elfogadásában és elsajátításában állt, tehát asszimilálódhatott származástól, vallástól függetlenül az ország más nemzetiségű illetve más hitű lakossága. Ebben igen fontos szerepe volt az oktatásnak, hiszen a magyar nyelv tanulása is ehhez kötődött, amely egyik oldalról a beilleszkedést és a másik oldalról a befogadást jelentősen megkönnyíthette, így a nyelv és a kultúra ismerete, az azzal való azonosulás hozzájárult az integrációhoz. Az iskolának erre a szerepére példát nyújt Siklós, azon kevés települések egyike Baranyában, ahol a második világháború időszakában is fennmaradt izraelita népiskola. Ennek okát többek között a lakosság hozzáállásában kereshetjük: a kortársak elmondása szerint a siklósiak együttélését „nem zavarta meg antiszemita közjáték”. A helyi zsidóság rendkívül hamar, két nemzedék alatt magyarosodott, mind kulturálisan, mind nyelvi szempontból, ebben a folyamatban az iskola hatása számottevő mértékben fellelhető: „az iskolában nemcsak az uralkodó elit nyelvét tanították, de a magyar nemzetállamiság értékeit is közvetítették, megismertették a magyar kultúrát, s mindezek elősegítették a zsidó-magyar, magyar-zsidó identitás kialakulását.”⁹

Az oktatás- és kultúrpolitika területén testet öltő ideológia a tanítókkal szembeni elvárásokban is megjelent. A trianoni békét követően az elcsatolt területekről megindultak az anyaországba a tanítók, így ez a pálya (is) túlszűfoltta vált; a szelekció egyik szempontja az lett, hogy a tanítók eleget tettek-e a keresztény nevelésre irányuló kötelességüknek. Ennek vizsgálata során a korábbi évekre is visszatekintettek, amikor maga az elvárás konkrétan még nem fogalmazódott meg.¹⁰ Az iskolában ennek megfelelően a nevelés lett hangsúlyos az oktatással szemben. A tanítók irányába támasztott elvárások az általuk leteendő eskük szövegét is áthatották, amely különösen az eskü végén szereplő fordulatban nyilvánul meg: „Esküszöm a Mindentudó és Mindenható Istenre, hogy Magyarországhoz, ennek alkotmányához és Magyarország kormányzójához tántoríthatatlan és rendületlen hűséggel viseltetem, Magyarország törvényeit és törvényes szokásait megtartom, az alkotmányos kormánynak és hatóságainak rendeleteit megtartom, valamint a tanítói tisztemmel járó kötelességeket mindenkor lelkiismeretesen, híven és

⁷ A Védő Ligák Szövetsége által kiírt pályázatra Papp-Váry Elemérné, született Sziklay Szeréna által benyújtott és a pályázat győzteseként kihirdetett verses ima szövege a következő volt: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámadásában, Ámen.”

⁸ FEHÉR, Oktatásügy 461.

⁹ RADNÓTI, Siklós zsidósága a 18–20. században 289.

¹⁰ NAGY, A növekvő állam 249.

pontosan teljesítem és a gondjaimra bízott ifjúságot a magyar hazá szeretében és valláserkölcös szellemben fogom nevelni.”¹¹

2. Klebelsberg Kunó kultúrpolitikája

Klebelsberg kultúrpolitikája a kormányzati rendszer stabilitását támogatta, megvalósításához azonban szükség volt az ország gazdasági helyzetének rendezésére is, így a gyakorlatban ezt követően, az 1920-as évek második felében állhatott neki a kivitelezésnek. Az első éveiben miniszterként figyelme a felsőfokú oktatás és a tudomány – német minták által ihletett¹² – fejlesztésére irányult, míg később a népoktatási infrastruktúra felé fordult, szem előtt tartva, hogy „minden egészséges népoktatásnak a mindennapi elemi iskolán kell felépülnie és minden továbbképző és hasonló csak másodrangú kérdés.”¹³ A tankötelezettség korhatárának emelése mellett hatalmas mértékű intézményi fejlesztésekbe kezdett, több ezer új iskolai tanterem és tanítói lakás megépítésére került sor mindössze pár év alatt.¹⁴

Az ideológiai háttér mellett az infrastrukturális helyzet is alapot teremtett a fejlesztésekre, ez a két kérdés azonban összekapcsolódott, hiszen mindkettő háttérében Trianon hatásai álltak. A területi elcsatolások nem csak a nemzeti öntudatot és ezáltal a kultúrfölény koncepcióját erősítették, hanem azzal a következménnyel is jártak, hogy az iskolahálózat jelentős része a magyar határokon kívülre került. Erre Klebelsberg rávilágított az 1926. évi VII. törvénycikk indoklásában is, hozzátéve, hogy az iskolák elhelyezkedésének ezt az elcsatolások szempontjából szerencsétlennek bizonyult helyzetét már az első világháborút megelőző nemzeti politika is indokolta: „A háború előtti közoktatásügyi kormányzat az elemi iskolákkal elsősorban nemzeti célokat akart megvalósítani s ezért különösen az állami elemi iskolákat túlnyomórészt a tőlünk most elszakított területen szervezte.”¹⁵ A fenti sorok a korábbi közoktatáspolitikát bírálataként jelennek meg a trianoni döntést követően, hiszen az ahhoz vezetett, hogy az 1920 után a magyar határokon belül maradt intézményrendszer jelentős hiányosságokat mutatott. Klebelsberg ennek fejlesztésével a magyar népességre koncentrált, ezáltal az ő minisztersége idején a hangsúly nem a nemzetiségek asszimilációján, magyarosításán volt, hanem a magyar lakosság erősítésén a szellemi tőkájének emelésén keresztül. Az asszimilációs politika a Horthy-korszak második felében jelentkezett erőteljesebben.

Klebelsberg miniszterségének kezdetén a közoktatási intézményeket tekintve az 1868. évi népoktatási törvény által felállított rendszer élt: fenntartóként szerepelt a felekezetek mellett az állam, a községek, az egyesületek és a magánszemélyek köre. Ugyanakkor az 1924/25. tanévben, a népiskola-építési program előestéjén az ország 6241 népiskolája közül csupán 1724 működött állami és községi fenntartással, míg a felekezetek 4517 intézménnyel rendelkeztek, amelyből a legtöbb (2814) a római katolikus felekezethez tartozott.¹⁶ Az állam hozzájárulása az iskolák

¹¹ MNL BAML VI. 502. 1496/1942, 1614/1942, 1940/1942, 2017/1942, 2090/1942, 2254/1942, 2802/1942, 3753/1942, 3241/1943.

¹² UJVÁRY, Klebelsberg Kuno tudománypolitikája.

¹³ Klebelsberg-től idézi: HUSZTI, Gróf Klebelsberg Kunó életműve 242.

¹⁴ ROMSICS, Ellenforradalom és konszolidáció 211.; FEHÉR, Oktatásügy 460.

¹⁵ 1926. évi VII. törvénycikk indoklása a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról.

¹⁶ NAGY, A növekvő állam 125–126.

kiadásaihoz a *Horthy*-korszakban fordulóponthoz ért, már nem csak az állami és a községi iskolákat támogatták, hanem ugyanígy a felekezetiakat is, azaz az iskola jellegére tekintet nélkül részesítette az állam támogatásban a közoktatási intézményeket. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a korszak kultúrpolitikájának alapját jelentő keresztény-nemzeti neveléshez az egyházak támaszt jelentettek, az oktatásban betöltött szerepük a vallásos-erkölcsös nevelés révén felértékelődött. A felekezetekkel való viszony szempontjából említésre méltó, hogy *Klebelsberg* külön kiemelte, nem ragaszkodik az állami iskolatípushoz, hanem „*ott, ahol kellő áldozatkészség nyilvánul meg, készséggel támogatom történeti egyházainkat új felekezeti iskolák létesítésében.*”¹⁷

A fenntartás költségeivel kapcsolatban *Klebelsberg* az 1929/30. évi költségelőirányzat indokolásában ki is fejtette, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium viseli a tanítói illetmények egy részét, valamint az iskolák és tanítói lakások építési költségeinek jelentős hányadát, beleértve ebbe a felekezeti iskolákat is. Az ideológiai indokolást *Klebelsberg* maga is hozzáfűzte a támogatás kiszélesítéséhez: „*A nemzet vallás-erkölcsi erőinek ápolása elsősorban történeti egyházaink kezébe van letéve.*”¹⁸ E felekezeti iskolák támogatása az 1920-as évek végére meg is haladta a más jellegű iskolákra fordított összeget, például 1927/28-ban az állami iskolákra 13.889.620, a felekezeti iskolákra 15.872.889 pengőt fordított az állam.¹⁹ 1942-ben *Huszti József* megjegyezte *Klebelsberg* tevékenységével kapcsolatban, hogy „*az izraelita vallásfelekezet országos iskolai alapjának is adott államsegélyt, ami politikailag akkor sem tartozott a veszélytelen gesztusok közé.*”²⁰

3. Hóman Bálint kultúrpolitikája

A harmincas években a kultúrfölény koncepciójára alapozva és a nyelvi szempontokat is figyelembe véve a nemzetnevelés gondolata játszott központi szerepet *Hóman Bálint* vallás- és közoktatásügyi miniszter kultúrpolitikájában. A kultuszminiszterről kortársai pozitívan vélekedtek, amelyet a sajtóban megjelent cikkek²¹ is érzékeltetnek, ugyanakkor személyét illetően a mai napig megoszlanak a vélemények.²² Az azonban kétségtelen, hogy kultuszminiszterként maradandót alkotott: nevéhez kötődik – a felsőoktatás és középiskolai oktatás átszervezése mellett, csupán a közoktatáspolitikára koncentrálna – a nyolcosztályos elemi oktatás bevezetése, a tantervek reformálása, valamint a népoktatás intézményrendszerének fejlesztése is.²³

Hóman minisztersége időszakában, különösen a II. világháború alatt a kultúrpolitikára – ahogyan az államélet más területeire is – nagy befolyást gyakorolt a *Horthy*-rendszer ideológiája, így nem elhanyagolható e szempontok vizsgálata. Különösen az ún. zsidótörvények, valamint a

¹⁷ KLEBELSBERG, Falusi népiskoláink kiépítése 2.

¹⁸ CSIZMADIA, A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban 125.

¹⁹ CSIZMADIA, A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban 125–126.

²⁰ HUSZTI, Gróf Klebelsberg Kunó életműve 252.

²¹ Lásd például: DROZDY, Gróf Teleky Pál – Hóman Bálint 150.

²² Bővebben lásd: MANN, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között; UJVÁRY, Hóman Bálint és népbírósi pere; UJVÁRY, Történeti ártértékelés: Hóman Bálint, a történész és a politikus.

²³ Bővebben lásd: HÓMAN, Magyar sors – magyar hivatás; HÓMAN, Művelődéspolitika; MANN, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között 79–126.

nemzetiségekkel való kapcsolat határozta meg a közoktatás szabályozásának irányvonalát is. A nemzetnevelés kapcsán az asszimiláció és az integráció kérdése ezen irányok mentén értelmezendő.

A kultuszminiszter a keresztény-nemzeti nevelés kapcsán úgy gondolta, hogy a zsidóság azért nem fér bele ebbe az eszménybe, mert – ellentétben azzal a feltevessel, amelyet a levéltári iratok is igazolnak, miszerint az akkori magyarországi nemzetiségekkel szemben a zsidók egy-két generáció alatt ekkorra magyarosodtak már, magyarul beszéltek, identitásukat tekintve is magyarnak vallották magukat – nem asszimilálódott: „*A régiek még igazodtak valamennyire a magyar közszellemhez, az újonnan jöttek teljesen elkülönültek, és ezért a magyarság is idegennek tekintette őket. Ezeknek az újonnan jött elemeknek a felforgató mozgalmakban, a romboló eszméadramaták fejlesztésében vitt szerepe, a zsidó értelmiségnek a magyar múlt hagyományaival és magyar fajtánk eszményeivel, társadalmunk gondolkodásával és a kereszténység eszméivel szembehehelyezkedő szellemisége, mértéktelen gazdasági érvényesülése és erre alapított hatalmi törekvései napjainkban nálunk is kiváltották a ma Európa-szerte uralkodó zsidó-ellenes hangulatot. A magyarság – más népekhez hasonlóan – nem kívánja magába olvasztani, inkább kirekeszti nemzeti életéből az oda idegen testként beékelődő zsidóságot.*”²⁴ A miniszter szavai is jól mutatják, hogy míg Trianon előtt a nemzetiségekkel szembeni magyar többség alapját képezték az asszimilált zsidók is, utána rájuk ehhez – a vezető politikai irányzat szerint legalábbis – már „nem volt szükség”, mivel a nemzetiségi területeket elcsatolták és a zsidók nélkül is létrejöhett magyar többség az országban. A gyakorlati példák azonban azt mutatják, hogy ez közel sem volt így: egyrészt a magyar többség számos helyen nem jött létre az országban élő nemzetiségekkel szemben, így például Baranya vármegye esetében sem, ahol németek, horvátok, szerbek voltak többségben sok esetben; másrészt a felekezeti iskolák tekintetében megjegyzendő, hogy az izraelita volt az 1940-es években Baranyában az egyetlen olyan felekezet, amelyhez tartozó gyermekek kivétel nélkül magyar anyanyelvűek voltak.²⁵

A fenti idézet árnyalásához tartozik, hogy 1935-ben még a képviselőház előtt – minden oldalról helyeslés, éljenzés és taps közepette – Hóman a következőt nyilatkozta: „*Méltóztassék megengedni, hogy most egy pillanatra eltérjek tárgyamtól és egészen röviden, de igen nyomatékosan, felelősségem egész tudatában figyelmeztessék ez országgyűlés minden tagját és az országgházon át az egész nemzet minden részét, hogy a mi napjainkban, sajnos, nem szokatlan felekezeti torzsalkodás szítása, folytatása, továbbfejlesztése ennek a nemzetnek pusztulására fog vezetni. Mint történész és mint a vallásügyek felelős minisztere kérve kérem képviselőtársaimat, méltóztassanak országsszerte odabátni, hogy ez a kérdés kiküszöböltesse, mert a vallásos gondolattal együtt bukik a nemzeti gondolat és aki a vallásos gondolatot másnál kikezdi, az saját felekezetének vallásos életét ássa alá.*”²⁶

3.1. Az oktatásügyi igazgatás átszervezése és a zsidótörvények iskolákra vonatkozó rendelkezései

A nemzetnevelés gondolatával előtérbe került az állami centralizáció, a felügyeleti igény erősödése. A nemzetnevelés eszméinek illetve ugyanígy a zsidótörvények iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtása igényelte a tanítók folyamatos ellenőrzését, ezáltal az oktatásügyi

²⁴ HÓMAN, Magyar sors – magyar hivatás, idézi: JÓBORÚ, Köznevelés a Horthy-korszakban 172.

²⁵ Ezt jól mutatja az 1943-as évre vonatkozó, levéltári adatokon alapuló kimutatás: LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 220.

²⁶ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 112.

igazgatás átszervezésének kérdése összekapcsolódott az ideológiai célkitűzések megvalósításával. Ennek szellemében alkotta meg *Hóman* a közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935. évi VI. törvénycikket, amelynek célját a következőképpen összegezte: „(...) a nemzeti művelődés és nevelés egységének biztosítása, az átfogó és egyetemes érvényű nemzetnevelési elvek érvényesítése valamennyi iskolatípusban, hogy ezáltal a nemzeti élet fejlődése helyes irányba legyen terelhető, és a nemzet a most sajnálatosan dúló gazdasági, társadalmi, politikai és az ezeknek alapjául szolgáló lelki válságból kivezethető legyen.”²⁷

Az elfogadott törvény értelmében az ország területe nyolc tankerületi főigazgatóságra oszlott (a pécsi tankerület magában foglalta Baranya, Bács-Bodrog, Somogy vármegyék, Baja és Pécs törvényhatósági jogú városok területét), megszüntetve ezzel az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk szerinti vármegyei felosztást. A tankerületek élén álló tankerületi királyi főigazgatót a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére az államfő nevezte ki, ugyanakkor a miniszternek volt alárendelve, ezáltal közvetlenül neki felelt és jelentett, ismerve a helyi viszonyokat. Korábban a különböző iskolatípusok felügyelete annyiban volt egységes, hogy az 1868. évi népoktatási törvény alapján az állam látta el a főfelügyeletet, amelyet – a népoktatási intézmények tekintetében – a tanfelügyelőkön keresztül gyakorolt. A tanfelügyelők az 1935. évi VI. törvénycikk alapján is tovább működtek,²⁸ ezzel a törvénnyel azonban létrehoztak egy közös szintet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a helyi iskolai hatóságok, népoktatásügyi albizottságok valamint a tanfelügyelőségek közé. A tankerületek népoktatási kerületekre tagolódtak, ezek élén álltak a tanfelügyelők. A törvény 5. §-a alapján a tanfelügyelők jelentették továbbra is az elsőfokú tanügyi hatóságot meghatározott ügyekben, azonban ekkor föléjük bekerült a tankerületi királyi főigazgató másodfokként. A vallás- és közoktatásügyi miniszter innentől kezdve – immár egységesen a közoktatásügy egész területén, nem csupán a középiskolák tekintetében²⁹ – a tankerületi királyi főigazgató által gyakorolta az állami főfelügyeletet más fenntartású iskolák mellett az egyháziak felett is (9. §). A tankerületi főigazgatók feladata a közoktatásügyi igazgatás vezetése, a nevelés és az oktatás irányítása,³⁰ hatásköre pedig kiterjedt a tankerülethez tartozó minden oktatási-nevelési intézményre, függetlenül az iskola típusától, jellegétől, fenntartójától.³¹ *Hóman* hangsúlyozta, hogy „az oktatásban a nevelés gondolatát jobban ki kell domborítani, mint az a legutóbbi évtizedekben, és különösen a mi fiatalkorunkban történt.”³² Ennek megfelelően a tanári munka ellenőrzése által kell őrködni a nemzetnevelés alapjai felett, tehát az ideológia megteremtésének legmegfelelőbb eszköze az oktatásügyi igazgatás átszervezése oly módon, hogy a szervezetrendszer központosítva legyen, a közvetlenül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá rendelt tankerületi főigazgatókon keresztül. A tanítók szakmai munkája szoros ellenőrzés alá került, folyamatos minősítéseknek vetették alá őket.³³

²⁷ JÓBORÚ, Köznevelés a Horthy-korszakban 203.

²⁸ 1935. évi VI. törvénycikk 4. § (4) A népoktatási kerület élén a királyi tanfelügyelő áll, aki a törvényhatósági közigazgatási bizottságnak tagja és tanügyi előadója.

²⁹ Képviselőházi irományok 1935. I. kötet, 7. szám 30.

³⁰ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 66.

³¹ 1935. évi VI. törvénycikk 3. § (2); KELEMEN, Hagyomány és korszerűség 50–51.

³² JÓBORÚ, Köznevelés a Horthy-korszakban 204–206.

³³ KELEMEN, Hagyomány és korszerűség 50–54. A középiskolák vonatkozásában e téma kifejtéséhez lásd: NAGY, Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 225–229.

Az állam a tanítói tevékenység ellenőrzése által lehetőséget nyert az oktatás és az iskola mindennapi életének ideológiai befolyáslására, állami felügyelet alatt álltak e tekintetben az egyházi iskolák is. Bár az 1935. évi VI. törvénycikk 8. §-a kimondta, hogy az egyházi hatóság alá tartozó népiskolákat az illetékes egyházi hatóságok saját szabályaik szerint igazgatják, a tankönyveiket, segédkönyveiket és térképeiket az iskolafenntartó hatósága engedélyezi, ugyanakkor az engedélyezés előtt be kellett mutatni ezeket a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. A miniszter vizsgálta azt is, hogy a tananyag tartalmaz-e állam-, alkotmány-, valamint törvényellenes tanokat, és amennyiben úgy találta, hogy ebben a vonatkozásban nem felel meg a hazafias nevelésnek, megtilthatta az engedélyezést és ezt követően az ilyen tankönyv, segédkönyv és térkép nem volt használatba vehető. Nem csupán nemzeti, de vallási szempontból is volt ráhatása a miniszternek az egyházi iskolák (!) tananyagára, ugyanis – a törvény 8. § (1)-(2) bekezdése alapján – amennyiben a miniszter úgy találta, hogy „*a bemutatott tankönyv, segédkönyv vallásellenes tanokat vagy vallásfelekezet ellen irányuló izgatást tartalmaz, a tankönyvet, segédkönyvet a saját és az érdekelt iskolafenntartó hatóság megbízottaitól alakítandó és a miniszter által kinevezett elnök vezetése alatt működő vegyes bizottság elé utalja, amely a könyv használatbavételének engedélyezéséről vagy megtiltásáról végérvényesen dönt.*”³⁴

Ez az említett kapcsolat – a nemzet- és valláserkölcsös nevelés, valamint az oktatási igazgatás újjászervezése között – adott lehetőséget a második zsidótörvény iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtására is pár évvel megalkotását követően, hiszen a helyi viszonyokat ismerő tankerületi főigazgató a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium meghosszabbításaként gyorsabban beszerezhetette a szükséges nyilatkozatokat és származási iratokat a tanítóktól.

A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk 1. §-a részletesen meghatározta, kit kell zsidónak tekinteni.³⁵ Az ún. második zsidótörvény az elsővel ellentétben már nem vallási, hanem faji alapon határozta meg a zsidók körét. Az 5. § tartalmazott rendelkezéseket az iskolákra vonatkozóan, eszerint a „*közép-, a középfokú és a szakiskolákban oktatást végző zsidó tanárokat, a népiskolákban oktatást végző zsidó tanítókat (...) 1943. évi január hó 1. napjáig (...) nyugdíjazni kell, illetőleg az erre irányadó szabályok szerint a szolgálatból végkielégítéssel el kell bocsátani. (...) Az izraelita hitfelekezeti vallástanárookra (vallástanítókra) és az izraelita hitfelekezet szervezeteinek, intézményeinek és intézeteinek alkalmazottaira a jelen § rendelkezései nem terjednek ki. Felbatalmaztatik a vallás- és közoktatásügyi miniszter, hogy rendelettel szabályozza az izraelita hittanító iskolák és tanfolyamok számát, szervezetét, működését és felügyeletét, valamint általában az úgynevezett héber tantárgyak oktatását.*”³⁶

A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárának Pécs város és Baranya vármegye Tanfelügyelőségére vonatkozó iratai alapján a baranyai tanfelügyelőség illetékességi területén részleteket az izraelita iskolák működéséről két esetben tudunk biztosan a korszakban, Mohács és Siklós vonatkozásában. Ezen felül szintén levéltári gyűjtés utal arra, hogy 1943-ban a siklói és mohácsi iskolák mellett Pécsen és Pécsváradon is fennállt az izraelita felekezet által fenntartott iskola. Előbbi 1922-ben 6 tanteremmel, 4 tanítóval és 2 tanítónővel gondoskodott a 258 tanulóért, akik közül 250-en tartoztak az izraelita felekezethez és valamennyien magyarok voltak, rajtuk kívül 1 római katolikus és 7 evangélikus vallású diákja volt az iskolának. 1943-ban ugyan kisebb

³⁴ Lásd: 1935. évi VI. törvénycikk 8. § (1)-(2).

³⁵ 1939. évi IV. törvénycikk 1. §.

³⁶ 1939. évi IV. törvénycikk 5. §.

létszámmal, de még fennállt az iskola 4 tanteremmel, 2 tanítóval és 3 tanítónővel, 103 beírt tanulóval, akik közül 102 az izraelita és 1 a római katolikus felekezethez tartozott. Ebben az évben a tanítás azonban valószínűleg szünetelt, mivel a tanítókról feljegyezték, hogy munkaszolgálatot teljesítenek. Pécsváradon is működött még 1943-ban izraelita felekezeti iskola, ugyan csak 3 tanulóval, akik mind magyarok és izraelita vallásúak voltak, őket egy tanítónő tanította 2. és 4. osztályban, míg 1922-ben még 10 izraelita gyermek osztozott az iskolán 20 római katolikus gyermekkel.³⁷ Baranyában 1922-ben Mágocson is működött még egy egytantermes izraelita iskola, azonban 1943-ra ez már nem állt fenn, csupán annyi megjegyzést fűztek hozzá, hogy „1922. IX. 1-én a tanító elment”, azt nem tudjuk, milyen okból.³⁸ 1944-ben – ahogyan az Baranya vármegye és Pécs sz. kir. város tanfelügyelőjétől a kultuszminisztériumhoz felküldött kimutatásból kiderül – a tanfelügyelő illetékességi területén már kivétel nélkül minden izraelita iskolához, így a pécsi, a pécsvárad, a mohácsi és a siklósi iskolához is azt a megjegyzést fűzték, hogy az iskola nem működik.³⁹

Mohács izraelita felekezeti fenntartású iskolája méretének változása jól nyomon követhető a levéltári iratok alapján. 1922-ben 4 tanteremmel, 70 tanulóval (vallási megoszlást tekintve 52 izraelita, 11 római katolikus, 2 református, 5 görögkeleti, nemzetiség szerint pedig 59 magyar, 5 német, 1 horvát, 5 szerb gyermek látogatta), valamint 2 tanítóval és 1 tanítónővel működött, a tanítás nyelve a magyar volt.⁴⁰ Ez a létszám az 1940-es évek elejére meglehetősen csökkent. Egy 1941. augusztus 26-i levélből az derül ki, hogy Mohácson – a római katolikus, a református és a görögkatolikus szerb népiskola mellett – működik egy 1 tanerős izraelita népiskola 29 mindennapi tanköteles gyermekkel. A város összes tanköteleseinek száma 1290, akiknek nagy része a római katolikus, 28 tanerős – a kor viszonyait tekintve meglehetősen nagy – iskolát látogatja, míg 78 gyermek a reformátust, 1 pedig a görögkatolikust.⁴¹ 1943-ra az iskola még mindig fennállt, 1 tanteremmel és 31 tanulóval működött (mindegyik izraelita vallású és magyar nemzetiségű). A tanítóról feljegyezték, hogy éppen munkaszolgálatot teljesít,⁴² így Pécshez hasonlóan alighanem itt sem részesültek ekkor a gyermekek oktatásban.

A siklósi izraelita iskola ügyeibe a tanítói állás megüresedése kapcsán való, egyházi és világi hatóságok közötti levelezés enged betekintést.⁴³ Egy Baranya vármegyéről szóló korabeli gyűjtés alapján Siklóson 1929-ben – az elemi oktatás szintjét tekintve csupán – működött egy római katolikus elemi iskola, ismeretlen alapítási évvel, akkori igazgató-tanítója *Schmidt Vilmos*; egy református elemi iskola 1860 óta, amelynek vezető tanítója *Toók Gyula*, továbbá egy izraelita elemi iskola 1853-as alapítással, vezetője *Schwellb Lilly* tanítónő.⁴⁴ Az 1800-as évek végére az iskolát látogató gyermekek száma több, mint 100 volt, azonban az 1920-as években csökkent az iskola tanulóinak száma, emiatt megvonták tőle az állami támogatást. Ennek ellenére a hitközség továbbra

³⁷ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 244–245.

³⁸ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 236.

³⁹ MNL BAML VI. 502. 2773/1944.

⁴⁰ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 240.

⁴¹ MNL BAML VI. 502. 1675/1942.

⁴² LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 240.

⁴³ MNL BAML VI. 502. 2899/1933.

⁴⁴ MATOLAY – ZSADÁNYI, Baranya vármegye Trianon után tíz évvel 46.

is fenntartotta az iskolát, maga vállalva anyagi áldozatot.⁴⁵ A létszámcsökkenés azonban folytatódott, az 1922-ben még 2 tanteremmel, 1 tanítóval és 1 tanítónővel, 37 magyar tanulóval (25 izraelita, 6 római katolikus, 2 református, 4 görögkeleti) működő⁴⁶ izraelita iskola tanulóinak létszáma 1931-re 16, 1943-1944-re már csak 11 volt.⁴⁷ Ekkorra már csupán 1 tanítóval működött, akiről az 1943-as évre vonatkozóan tudjuk biztosan, hogy munkaszolgálat teljesítése miatt távol volt. Az iskola tanítási nyelve mindvégig a magyar volt.⁴⁸ A siklói izraelita elemi iskolába 1933-ban megválasztott tanítót, *Jakobovics Lászlót* 1936-ban vonták végelbánás alá, azonban erre nem származása miatt került sor – tekintettel arra is, hogy izraelita fenntartású iskolával kapcsolatban ez egyébként sem volt lehetséges – hanem azért, mert 1935 során tüdőgümőkór miatt szanatóriumba szállították, ahonnan a várakozásokkal ellentétben még a következő évben sem volt képes visszatérni egészségi állapota miatt.⁴⁹

Ahol nem állt fenn izraelita felekezeti iskola az 1940-es évek elején, ott az ehhez a felekezethez tartozó tanulók az állami, társulati, községi vagy éppen más (jellemzően római katolikus vagy református) felekezet iskolájába jártak. Az 1943-as adatok⁵⁰ alapján Baranyában összesen 208 beírt tanuló volt az izraelita felekezet részéről, ebből 147 látogatta a pécsi, pécsvárad, mohácsi vagy siklói saját felekezeti iskolát, 61 pedig elszórtan egyéb iskolákat. Az 1922-ből rendelkezésre álló adatokkal⁵¹ összehasonlítva megállapítható, hogy az iskolába beírt gyermekek száma e húsz év alatt csökkent, e folyamat okainak vizsgálata azonban túlmutat jelen kutatás keretein.

A vallás- és közoktatásügyi miniszternek a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról elnevezésű 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete értelmében a korlátozás a keresztyény felekezetek által fenntartott tanintézetek tanszemélyzetére is vonatkozott, tehát nem csupán állami, községi fenntartású, hanem más felekezet iskolái esetében sem lehetett zsidót alkalmazni, a tanítóknak alkalmazásuk előtt igazolniuk kellett, hogy őt az 1939. évi IV. t.c. 1. §-a értelmében zsidónak tekinteni nem lehet és hogy nem esik az 1. §. hatodik bekezdésében foglalt korlátozó rendelkezések alá.⁵² Erre a levéltári iratokban számtalan példát is láthatunk. A nyilatkozat szövege a következő volt: „*Büntetőjogi követelmények terhével kijelentem, hogy az 1939. évi IV. t. c. 1. §. értelmében nem vagyok zsidónak tekinthető, továbbá az idézett t. c. 1. §-ának 6. bekezdésében foglalt korlátozás alá nem esem.*”⁵³ Ezt a nyilatkozatot általában a tanítói eskü letételével együtt kérték, mivel a rendelet rögzítette, hogy az igazolásnak a közszolgálati alkalmazás előtt kell megtörténnie; az e rendelkezés ellenére történő alkalmazás semmisséget von maga után. A

⁴⁵ RADNÓTI, Siklós zsidósága a 18-20. században 317–319.

⁴⁶ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 248.

⁴⁷ RADNÓTI, Siklós zsidósága a 18-20. században 317–319.

⁴⁸ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 248.

⁴⁹ MNL BAML VI. 502. 908/1936.

⁵⁰ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 221–253.

⁵¹ Az adatokat lásd: LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 221–253.

⁵² A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról.

⁵³ MNL BAML VI. 502. 2032/1940, 1313/1942 (a nyilatkozat 1940-ből származik), 3001/1942, 3241/1943.

származást tehát előzetesen kellett igazolni, a nyilatkozaton felül a vallás-és közoktatásügyi miniszternek meg kellett küldeni az érintett tanító anyakönyvi kivonatát, amellyel bizonyítja, hogy 1895. október 1. előtt keresztény hitfelekezet tagjaként született; ha pedig ezt követően született, azt kellett anyakönyvi kivonatokkal kimutatnia, hogy mind ő, mind szülei keresztény hitfelekezet tagjaiként jöttek világra.⁵⁴ A saját születési anyakönyvi kivonat, kereszténységet igazoló okiratok benyújtása⁵⁵ mellett a tanítók és tanítónők szüleinek, ritkábban nagyszüleinek születési és házassági anyakönyvi kivonatát a baranyai gyakorlat alapján rendszeresen bekérték a származás igazolása végett.⁵⁶

A származás igazolására találunk utalást azon levéltári eset vonatkozásában, amikor a tanfelügyelő utalást tett arra, hogy véleménye szerint a tanító szüleinek házassági anyakönyvi kivonata ilyen „szabálytalan alakú és tartalmu okirat” formájában is elfogadható, ebből következtethetünk arra a körülmények teljes ismerete nélkül, hogy nem formálisan elfogadott módon lett beterjesztve az irat, azonban tartalma valószínűleg megfelelt az igazoláshoz.⁵⁷ Hasonlóan probléma akadt egy pécsi tanítónő származásának igazolása során, mivel az érintett anyai nagyapjának keresztlevelét többszöri sürgetés ellenére nem tudta beterjeszteni, viszont tekintettel arra, hogy ennek oka az volt, hogy nagyapja születési helye Romániához elcsatolt területen volt, az igazolás ezen részétől eltekintettek és elegendőnek nyilvánították a házassági anyakönyvi kivonatot. A tanítónő iratainak a pécsi Közigazgatási Bizottság népoktatásügyi albizottságához való felterjesztésekor a tanfelügyelő is megerősítette, hogy „a nevezett által bemutatott és a tárgyiratokhoz zárt származási okmányokból magukból megállapítható, hogy nevezett alkalmaztatása ellen az 1939. évi IV. t. c. 5. §-ában foglalt tiltó rendelkezések szempontjából észrevétel nem tehető”, így ő is kérte az illetékeseket, hogy tekintsenek el a nagyapa okmányának a bemutatásától.⁵⁸

Összegezve a fentieket megállapítható, hogy a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvény tartalmazott korlátozásokat az iskolákra vonatkozóan, azonban az izraelita felekezeti fenntartású iskolákra nem terjedt ki ezen rendelkezéseinek hatálya. A levéltári iratok alapján ez a kivétel a baranyai tanfelügyelőség illetékességi területén négy izraelita iskolát érintett, a pécsi, a pécsváradi, a mohácsi és a siklósi iskolákat. A közéleti és gazdasági életre vonatkozó törvényi korlátozás ugyanakkor más felekezet iskoláira ugyanúgy kiterjedt, mint a községi, társulati, állami iskolákra, ezek esetében sem lehetett zsidót alkalmazni. A levéltári iratokban számtalan példát találunk arra, hogy a származás igazolása végett a tanítóktól mely iratok voltak szükségesek. A baranyai gyakorlat alapján rendszeresen bekérték ezeket a dokumentumokat, hiszen a származásról az alkalmazás előtt kellett meggyőződnie az iskolai hatóságoknak. Arra azonban a szerző nem talált példát, hogy tanítót ne alkalmaztak volna, ha származását nem igazolta megfelelően, ahogyan arra sem, hogy utóbb bárkit állásától megfosztottak volna ilyen okból. Mindezek alapján levonható az a következtetés, hogy a baranyai tanügyi hatóságok igyekeztek a

⁵⁴ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.-c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról.

⁵⁵ MNL BAML VI. 502. 564/1943, 3241/1943, 3539/1943.

⁵⁶ MNL BAML VI. 502. 3001/1942, 2143/1942, 3753/1942, 564/1943, 3241/1943, 3539/1943.

⁵⁷ MNL BAML VI. 502. 618/1942.

⁵⁸ MNL BAML VI. 502. 3539/1943.

körülményekhez képest méltányosan eljárni, olykor kevesebb bizonyítékkal is megelégedtek a tanító származását illetően.

3.2. A magyar-német kulturális együttműködés hatása a kultúr- és nemzetiségpolitikára

A magyar kultúrpolitika képviselői – a kultuszminiszter mellett tanítók, politikusok – a Horthy-korszakban hangsúlyt helyeztek arra, hogy gondolataikat a nemzetnevelésről, a magyar kultúrfölénységről, illetve az ezekre gyakorolt német hatásokról megosszák a baráti országokkal, így rendszeresen publikáltak 1933 és 1943 között német nyelven különböző német lapokban. Ezek körébe tartozik többek között a *Zeitschrift für Osteuropäisches Recht*, *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* és az *Ungarische Jahrbücher*, azonban az oktatás és a kultúrpolitika területével foglalkozó írások elsősorban inkább a *Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* (a továbbiakban *Monatsschrift*) elnevezésű lapban kaptak helyet. A szerzők hangsúlyozták tanulmányaikban a német nemzethez fűződő kapcsolat előnyeit és fontosságát, az ideológiájukat németbarát szellemben igyekeztek megfogalmazni.

A Magyar-Német Társaságot (*Ungarisch-Deutsche Gesellschaft*) 1939-ben alapították Darányi Kálmán, akkori miniszterelnök vezetése alatt. A társaság tevékenysége a német-magyar kulturális és baráti együttműködés területén jelent meg, ennek szellemében tudományos előadásokat, könyvbemutatókat szerveztek, zenei és színházi kulturális programok védnökségét látták el. A *Monatsschrift* kiadásával a német olvasóközönséget célozták meg annak érdekében, hogy megismertessék velük a „magyar kultúra egyediségét és értékeit”. A folyóirat 1940 augusztusa és 1944 szeptembere között jelent meg, 1941-ig a rövidebb *Monatsschrift der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* cím alatt. A folyóiratot Pukánszky Béla (1895–1950), ismert irodalomtörténész és a Magyar Tudományos Akadémia tagja vezette.⁵⁹

A *Monatsschrift* ben publikált tanulmányok elemzésének sorát érdemes maga a vallás- és közoktatásügyi miniszter, Hóman „*Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft*” (1941) című írásával kezdeni. Történészként a német és a magyar népek Európában való megjelenésének történetével kezdte okfejtését: „*két alapvetően különböző, korábban ellenségesen elkülönülő emberfaj került szomszédi viszonyba (...) A régi mediterrán birodalom klasszikus diplomáciai alapelve szerint a szomszédot mindig ellenségnek, míg annak szomszédját barátanak tekintik. A magyar történelem ellentmond ennek az elvnek, mert három vagy négy hatalom közé beékelve a magyarságnak természetesen meg kellett barátkoznia egy ilyen hatalommal, és meg is találta a keresett bűséges barátot a nyugati szomszéd népben*” – ez a nyugati szomszéd nép pedig nem jelentett mást, mint a németeket. Hóman szerint „*amennyiben a közös politikai és gazdasági érdekeket felismerik, ahhoz kölcsönös kulturális kapcsolatok is járulnak, ezáltal a szomszédi kapcsolatok barátsággá alakulhatnak*.”⁶⁰ Hóman részletezte a népek közös fejlődését, majd megállapította, hogy vitathatatlan tény, hogy „*a német-magyar kapcsolatok ezer éven keresztül a politikai sorsközösség és a kétoldalú kulturális és gazdasági hatások körében fejlődtek*.”⁶¹ A német-magyar sorsközösség tartalmát emelkedett hangnemben foglalta össze: „*A német-magyar barátság történelmi szükségszerűség, évszázados folyamat, nyilvánvaló tény. Átmenetileg megzavarhatják félreértések, bosszantó külső*

⁵⁹ Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990.

⁶⁰ HÓMAN, *Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft* 71–72.

⁶¹ HÓMAN, *Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft* 73–75.

*beavatkozások, mesterségesen táplált vagy tapintatlanul felállított ellentétek, de szálai nem szakadhatnak el, mert a baráti együttműködés mindkét népnek nagy érdeke. A Német Birodalom, amelyben a német hatalom összpontosul, a természetes hátrvédelem Magyarország számára; az erős és egységes Magyarország viszont a némettség előőrsé és védőfala kelet felé. A németek és a magyarok, bármennyire is különböznek ezek a népek számukban és erejükben, természetes társak a nyugati kulturális közösségben. Barátságuk ápolása, a kapcsolatok elmélyítése, a kölcsönös megértés elősegítése, és ezért minden zavaró hatás távoltartása az egyik legnemesebb kötelessége minden tudatos németnek és minden jó magyarnak, mindkét nép társadalmának és az államvezetésüknek.*⁶²

Paikert Géza (1902–1990) jogász, történész, egyetemi tanár, szolgabíró volt. 1933-tól dolgozott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, majd 1936-ban a Minisztérium Külföldi Kulturális Kapcsolatok osztályának főnökhelyettese lett. Amikor a pozíciót átvette, Magyarország számos külföldi kulturális jellegű intézménnyel rendelkezett: Collegium Hungaricum és magyar tanszék Bécsben, Berlinben, Rómában, magyar lektorátus Bécsben, Münchenben, Lipcsében, Berlinben, Stockholmban, Párizsban, Nijmegenben, Amsterdamban, Varsóban, Posenben, Krakkóban és Vilniusban. Paikert a már rendelkezésre állókon felül további magyar lektorátusokat alapított Stuttgart, Tübingen, Bologna, Firenze, Milánó, Pisa, Velence, Padova, Fiume, Trieszt, Nápoly, Basel, Uppsala, Lund, London, New York, Lisszabon városában, továbbá magyar intézetet szervezett Genfben, Stockholmban és Lisszabonban. Miután a német csapatok 1944-ben megszállták az országot, a svéd Vöröskereszttel igyekezett a magyar zsidókat menteni. 1946-ban Angliába, ezután az Egyesült Államokba emigrált, ahol a Le Moyne College, majd a Lemyne egyetem oktatójaként tevékenykedett. Paikert segítséget nyújtott az 1956-os forradalom után oda érkező magyarok letelepedéséhez New York államban.⁶³

Paikert írása a *Monatsschrift* hasábjain a téma szempontjából különös jelentőséggel bír: a minisztérium illetékes osztályának főtisztviselőjeként ő volt az, aki részletesen elemezte az 1936. évi kulturális egyezményt Németország és Magyarország között („*Das deutsch-ungarische Kulturabkommen*”, 1941). Emellett ugyanitt megjelent írásaiban ismertette a német olvasóközönséggel a magyar állam által kötött további kultúregyezményeket, így például a japán-magyar egyezményt.⁶⁴ Hivatali idejével egybeesett ezeken felül a finn, az észt, valamint a bolgár állammal kötött kultúregyezmény.⁶⁵

A magyar-német kulturális egyezmény aláírói voltak az egyik oldalról Hóman mint magyar kultuszminiszter, a másik oldalról Rust, birodalmi nevelésügyi miniszter és Göbbels, birodalmi propagandaminiszter. A szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezményt a magyar törvényhozás az 1937. évi V. törvénycikkkel iktatta be.⁶⁶ De „*Mi a célja az efféle kultúregyezményeknek?*” – tette fel a kérdést Paikert, amelyet a következőképpen válaszolt meg: „*összefoglalása és rendszerezése minden kulturális kapcsolatnak, amely két egyébként baráti állam között fennáll a tudományban, az oktatásban és a művészetben.*” Ugyan ez már a negyedik volt a hasonló egyezmények sorában a lengyel, az olasz és az osztrák után, Paikert úgy vélte, „*ez a megállapodás minden hasonló szerződést megelőző.*” A német-magyar egyezmény fontosságát

⁶² HÓMAN, Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft 83.

⁶³ PAIKERT, Életem és korom 207–208.

⁶⁴ PAIKERT, Das japanisch-ungarische Kulturabkommen 159–162.

⁶⁵ PAIKERT, Életem és korom 207–208.

⁶⁶ 1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről.

azzal magyarázta – összhangban a kultuszminiszter által kifejtettekkel –, hogy „tartós kölcsönös kapcsolatok és német kulturális hatások figyelhetők meg a magyar kultúrtörténetben”. Ehhez történelmi példaként felidézte, hogy „az első német egyetemek 14. századi alapítása óta a német befolyás egyre inkább előtérbe került. (...) A katolikus hallgatók Pázmány Péter idejéig, majd később is gyakran látogattak Róma mellett német katolikus egyetemekre is, míg a német protestáns egyetemek a protestáns szellemiség képzésével foglalkoztak. (...) Ezek a hagyományos kapcsolatok a legújabb időkig fennmaradtak, és bár Mária Terézia megtiltotta a protestáns fiataloknak, hogy külföldön tanuljanak, a német egyetemeken a 18. és 19. században is nagy számban tanultak magyar hallgatók, és fiataljainkat még ma is a német kulturális központokba vonzza a német tudomány hatalmas fellendülése.”⁶⁷

Az egyezmény I. cikke szerint mindkét kormány gondozza és fenntartja azokat a kulturális és tudományos intézményeket, amelyek a magyar-német kultúrkapcsolatok fejlesztését szolgálják.⁶⁸ Ezeket az intézményeket megnevezte az egyezmény és Paikert is: az 1934/1935. tanévben Berlinben megnyílt a Collegium Hungaricum, „ahol azóta körülbelül 500 ösztöndíjas – magyar tudósok és fiatal kutatók – dolgozik.” Ebben a körben említést tett a porosz kormányzat részéről 1916-ban alapított magyar nyelv és irodalom tanszékről Berlinben, amely „az abhoz kapcsolódó magyar intézettel együtt rövid idő alatt a német-magyar tudományos kapcsolatok középpontjává vált.” Ugyanígy Németország is számos kulturális intézménnyel rendelkezett Magyarországon, ezek közül Paikert kiemelte az öt német nyelv és irodalom tanszéket, amelyek magyar egyetemeken kaptak helyet és katedráikat magyar állampolgárok töltötték be, a Budapesten vendégoktatóként működő Dr. Hans Freyert, a lipcsei egyetem történész és szociológus professzorát, valamint a Német Kultúrintézetet, amely éppen ekkor nyitotta meg kapuit Budapesten.⁶⁹

A II. cikk alapján a kormányok megállapodtak abban, hogy egyetemeiken és főiskoláikon a másik állam nyelvének tanítására lektort alkalmaznak.⁷⁰ „A magyarok iránti egyre növekvő érdeklődés azt eredményezte, hogy tíz éve a berlini egyetem mellett a müncheni egyetemre is küldtek magyar nyelvű lektort, 1935 őszén pedig a lipcsei egyetemen is megkezdődtek a magyar lektori eladások.”⁷¹ Magyar részről „a budapesti, a szegedi, a debreceni, a pécsi egyetemen, valamint a budapesti Eötvös Kollégiumban vannak német lektorátusok.”⁷² – erősítette meg írásában Paikert az egyezmény megvalósítása iránt tett intézkedéseket.

A III–XII. cikkek oktatók, hallgatók, kutatók számára nyitott csereprogramokról szoltak. A VII. cikk jelentősége, hogy az a máig aktív Alexander von Humboldt Alapítványról rendelkezett: „A Német Birodalom Alexander von Humboldt Alapítványa évente három ösztöndíjat biztosít magyar jelentkezőknek.”⁷³ Paikert nem részletezte különösebben az Alapítvány tevékenységét, mindazonáltal az alábbi adatokat fűzte hozzá: „A Magyarországon tevékenykedő német ösztöndíjasok, tudósok és kutatók száma évente 10-15 fő; irányításukért a Német Akadémiai Cserekapcsolatszolgálat budapesti irodája felel, amely a magyar hallgatóknak is mindig jelentős számú németországi ösztöndíjat ad.”

Az egyezmény további cikkei rendelkeztek a tudományos és irodalmi művek, kiadványok, hivatalos jelentések, közlemények kétoldalú kicseréléséről és fordításáról, valamint a magyar és a

⁶⁷ PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 27–28.

⁶⁸ 1937. évi V. törvénycikk, I. cikk.

⁶⁹ PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 28–29.

⁷⁰ 1937. évi V. törvénycikk, II. cikk.

⁷¹ PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 29.

⁷² PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 31–32.

⁷³ 1937. évi V. törvénycikk, VII. cikk.

német írók és művészek munkásságának az egyezményrel összhangban végzett munkásságának támogatásáról.⁷⁴ Maga a *Monatsschrift* is ezt a célt szolgálta, hiszen – tudományos és hivatalos írások mellett – költeményeket is közölt neves magyar íróktól, költőktől, így például *Petőfi Sándor*, *Vörösmarty Mihály*, *Babits Mihály*, *Kosztolányi Dezső*, *Krúdy Gyula*, *Márai Sándor*, *Móra Ferenc*, *Ady Endre*, *József Attila*, *Illyés Gyula*, *Juhász Gyula*, *Tóth Árpád* tollából. A két világháború közötti időszakban megszokott volt a jogi folyóiratokban is, de költőknél és íróknál még inkább, hogy keresztnevüket a *Monatsschrift*-ben megjelent írásaikon német formában tüntették fel.

Paikert összegzése alapján tehát a kulturális egyezmény tárgyát a „kulturális intézmények, professzorok, egyetemi intézetek, lektorátusok, professzorok, tudósok, kutatók és ösztöndíjasok cseréje, tanulmányutak, nyári tanfolyamok, művészeti kiállítások szervezése, könyvtárak és levéltárak közötti kapcsolatok, tudományos kutatások irányítása, zene, színház, film, rádió, turizmus és sport területén való együttműködés” adja.⁷⁵

A német-magyar kulturális kapcsolatok történelmi és ideológiai indokolása, valamint az ebből következő kulturális együttműködés egyezményben való rögzítésének ismertetését követően érdemes még egy írást megvizsgálni a *Monatsschrift* tartalmából, amely a magyar kultúrpolitika és egyben jelen tanulmány szűkebb témáját, az oktatáspolitikát és az asszimilációs törekvéseket tárgyalja. *Willer József* (1884–1972) az első világháborút megelőzően karnagyként és hivatalnokként tevékenykedett, 1919 után az erdélyi *Lugos* helyettes-polgármestere lett.⁷⁶ A Magyar Kisebbség című romániai magyar folyóirat egyik alapítója és kiadója volt, amelynek célkitűzése többek között a demokráciára és a kisebbségi jogok védelmére irányult. A német olvasók számára is közölt fontosnak ítélt parlamenti beszédeket magyar képviselőktől német, francia és román nyelven. Részben a romániai Magyar Párt sajtótermékeként jelent meg, amelynek irodáját szintén *Willer* vezette Bukarestben 1926-tól.⁷⁷ Tökéletes román nyelvtudásával a magyar kisebbség érdekeit képviselte a román parlamentben 1938-as visszavonulásáig.⁷⁸

Willer írása a nemzeti gondolat és a magyar iskola kapcsolatáról értekezett („*Der nationale Gedanke und die ungarische Schule*”, 1943). Állítása szerint „a nemzeti gondolat fogalma a magyar iskolával olyan szorosan összekapcsolódott, hogy szinte szinonimái egymásnak”. *Willer* foglalkozott a „nemzet” és a „nép” fogalmak kettősségével, hiszen ezek nem ugyanazzal a jelentéssel bírnak mindenütt. Úgy vélte, egyes államoknál, mint Franciaország vagy Németország, e kettő azonos értelmű lehet, ugyanis ezeket az országokat „egy nyelvileg és történelmileg egységes nép” lakja, ezáltal „a kulturális-szociális nép fogalma és a politikai-történelmi nemzet fogalma egybeesik”. Más a helyzet azonban a vegyes lakosságú országokban, mint Magyarországon: „Könnyen érthető tehát, hogy Magyarország mindig is igyekezett kiegyenlíteni a nagy nemzeti különbségeket, és mindig is törekedett rámutatni az egyesítő erejű kötődésekre, az azonos és közös dolgokra, egyszóval egy nemzetet, azaz etnikailag és nyelvileg eltérő, de történelmileg, politikailag, gazdaságilag és kulturálisan egységes népet felépíteni.” Meglátása szerint „a magyar nacionalizmus humánus jellegét (a magyar karakter természetes hajlamai mellett) főként egy erős tényezőnek: a magyar iskolának köszönheti.”⁷⁹

⁷⁴ 1937. évi V. törvénycikk, XIV-XVII. cikk.

⁷⁵ PAIKERT, *Das deutsch-ungarische Kulturabkommen* 32.

⁷⁶ HORVÁTH, *Elutasítás és alkalmazkodás között* 289.

⁷⁷ HORVÁTH, *Elutasítás és alkalmazkodás között*, 61.

⁷⁸ HORVÁTH, *Elutasítás és alkalmazkodás között*, 289.

⁷⁹ WILLER, *Der nationale Gedanke und die ungarische Schule* 376–377.

Willer – a magyar iskola lényegét és nemzeti munkáját megalapozva – idézte Kornis Gyula, egyetemi oktató és a korszak kultúrpolitikusának gondolatait a nacionalizmus magyar formájáról: „A nemzet alapvetően érték közösség, a nemzeti szellem pedig az értékszemlélet legbatékonyabb közössége. Valódi kultúra soha nem alakulhatott ki nemzeti közösség nélkül, hiszen a kultúra történelmileg éppen a nemzet önálló és egységes szelleme; ezzel szemben azonban nem alakulhat ki nemzeti közösség kultúra nélkül, mert az emberek egy nagy csoportja akkor válik nemzetté, ha kultúrájában egy bizonyos hagyományos érték- és szellem közösség tudatosul. A kultúra és a nemzet tehát elválaszthatatlan egységet alkot, és a nemzet mindenekelőtt szellemi termék.”⁸⁰

A nemzetneveléshez kapcsolódóan Willer idézett 1887-ből egy tantervet, miszerint „A magyar nyelvoktatás célja elsősorban a nemzeti érzés- és gondolatvilág átörökítése a következő nemzedéknek, olyan nemesen, erkölcsileg kifinomultan, mint ahogyan az irodalmunk mindig értékes lapjain felismerhető.” Fontos azonban, hogy a fiatal lelkek befolyásolása ne egyoldalúan történjen, ezért hozzáteszi, hogy „a másik oldalról minden idegen nyelv oktatásának az az igazi értéke, hogy megismerteti a fiatalokat egy kulturálisan értékes idegen szellem képviselőivel, kifejezi kellő megbecsülésüket, és ezáltal fejleszti az emberiség közös érdekeinek tudatát.”⁸¹ E gondolat további megalapozására felhozta egy iskolaigazgató gondolatait, aki kiemelte, hogy jelentősége van a saját haza mellett más nemzetek megismerésének ugyanúgy annak érdekében, hogy megfelelő összehasonlítás mellett felismerjük azon tulajdonságainkat, amelyekre büszkék lehetünk, ugyanakkor fejlesztésre szoruló hiányosságainkat is. Ugyanakkor „a hazafias érzés soha nem mehet odáig, hogy figyelmen kívül hagyja azt, ami általában emberi, mert ezzel elveszítené erkölcsi létjogosultságát. Azt az egyoldalú, túlzó nacionalizmust, amely erre az útra téved, sovinizmusnak nevezzük.”⁸²

A nemzetnevelés és a magyar iskola témakörén belül Willer „önmagukról megelégedező és gyakran vonakodó, hálátlan néptársakról” beszélt mint a magyar nemzet belső ellenségeiről és hangsúlyozta, hogy „ezek a néptársak sérelmeiket éppen arra a magyar iskolapolitikára alapozták, amely hasonló körülmények között nemzeti értelemben egyedülállónak és feltűnően nagyvonalúnak nevezhető - különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a 19. század második felében a magyarság sok és nagy alkotmányos küzdelem után szabad kezet kapott saját sorsának irányításában, és mégsem követte a dinasztikus politika rossz példáját, amely abszolutista hatalommal és mindenféle hatalmi eszközzel egyszerűen el akarta törölni e népek természetét.”⁸³

Írásának második felében Willer összefoglalta a magyar iskolaügy történetét Szent István korától kezdődően. Ennek keretében tért ki az oktatás nyelvének kérdésére. A latin után az 1777. évi Ratio Educationis – amely egyben az oktatás első szisztematikus szabályozását jelentette – bevezette az anyanyelvi és a német nyelvű tanítást, majd II. József a németet tette hivatalos nyelvvé egész birodalmában. „Rendelkezései természetesen a legbevezebb tiltakozást váltották ki birodalma valamennyi népéből – különösen a magyarokból –, és a latin nyelv az európai szabadságharcok idejéig megőrizte pozícióját. (...) A kiegyezés után a magyar iskolarendszert (...) nemzeti irányban építették fel és az 1868-as törvény⁸⁴ olyan nagyvonalúan szabályozta Magyarország népeinek kulturális szabadságát és oktatási lehetőségeit, hogy ezt a törvényt körültekintésben és humanitásban máig nem sikerült felülmúlni.”⁸⁵ Ezt követően bemutatta saját

⁸⁰ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 378.

⁸¹ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 378–379.

⁸² WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 379.

⁸³ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 379.

⁸⁴ Willer itt a tanulmányban korábban már bemutatott 1868. évi XXXVIII. törvénycikkre utal, amely a népiskolai közoktatás rendszerét szabályozta.

⁸⁵ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 380–381.

korának oktatásügyi reformjait, méltatva *Klebensberg* és *Hóman* munkáját és felhívva annak jelentőségére a német olvasók figyelmét. Előbbi tekintetében kiemelendő az ún. A, B és C típusú iskolák felállítása, amelynek az oktatás nyelve szempontjából volt szerepe: az A típusú iskolákban kisebbségi nyelven, a B típusban vegyesen, a C típusban magyarul zajlott a tanítás. E rendszer átszervezésére *Hóman* idején került sor, amikor az ún. egységes rendszert, majd a teljes anyanyelvi oktatást bevezették – ennek gyakorlati megvalósításának bemutatása a következő fejezet tárgya. *Hóman* reformjai közül kiemelte az oktatásügyi igazgatásban bevezetett változásokat, így különösen a tankerületi főigazgatók szerepét⁸⁶, amelyet jelen tanulmány korábbi fejezetében mutattunk be.

3.3. A nemzetiségeket érintő asszimilációs törekvések a közoktatás területén

Ahogy a kultúrpolitikai írárok és azok német nyelvű publikálása, különösen *Willér* gondolatmenete is mutatta, az asszimilációs politika megnyilvánult Trianont követően az ország területén maradt nemzetiségek irányába is. Gyakorlati példák alapján válik világossá a központi oktatáspolitikai *Balázs Ferenc* nemzetiségi iskolaügyi referens tevékenysége nyomán. Az általa felülvizsgált iskolák helyzetének bemutatásán keresztül átfogó kép rajzolódik ki a nemzetiségi közoktatásügy helyi alakulásáról, a megvalósítás nehézségeiről, különös tekintettel az ún. egységes oktatási rendszer, majd a teljes anyanyelvi oktatás bevezetésére

*Balázs Ferenc*⁸⁷ 1938 és 1944 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium IX. ügyosztályára – amelynek ügykörei közé tartoztak a kisebbségi iskolákon kívül például a közoktatásügyi igazgatás egyes személyi kérdései, az iskolahálózat fejlesztésére vonatkozó elvi kérdések, szabályrendeletek, iskolaszervezések, a tanügyi igazgatásban követendő eljárás egységességének biztosítása, tanulmányi és körzeti iskolafelügyelői megbízások, tanügyiigazgatási tisztviselők, illetve a nevelés és oktatás egyes elvi kérdései⁸⁸ – beosztott nemzetiségi iskolaügyi referensként tevékenykedett. Munkásságának célirányosságát megerősíti a levéltári iratanyag feldolgozása is, amely alapján egyértelműen egy szilárd erkölcsi meggyőződéssel bíró, és azt következetesen képviselő személy képe rajzolódik ki. *Rajczi Péter*⁸⁹ a *Balázs*-ról szóló iratokhoz fűzött beszámolójában a következőképpen írta le: „*nagyon ügyelt arra, hogy a kényes ügyekben is mindig objektív magatartást tanusítson. (...) Megnyilatkozásaiban távol állott minden tulzattól – és akkoriban bizony néha divatos – nacionalizmustól, és hirdette az anyanyelven való művelődéshez való jogot. Természetesen ez a jog a magyar anyanyelvűekre is vonatkozott ott, ahol a magyarság volt kisebbségben. (...) Az anyanyelven való tanulás jogát Balázs, emlékezetem szerint minden nemzetiségre értette, noha ebben az időben a nemzetiségi kérdés a Volksbund erősödő szervezkedése miatt főleg a németiségre vonatkozott.*”⁹⁰ A következőkben konkrét példákon keresztül meggyőződhetünk a fenti állítások mindegyikének helyességéről. E megállapítást azért fontos kiemelni, mert a gyakorlat vizsgálata során nem feledkezhetünk meg az emberi tényezőről sem: a jogpolitikai szándék és a helyi gyakorlat nem feltétlenül áll összhangban, a lakosság önkéntes

⁸⁶ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 381–382.

⁸⁷ Született Rezsőháza (Torontál vármegye), 1887. január 17., meghalt Pécs (Baranya megye), 1971. szeptember 15. MNL BAML XIV. 70. Balázs Ferenc VKM nemzetiségi iskolaügyi referens irathagyatéka, Ifj. Balázs Ferenc 1983. június 21-én kelt életrajzi vázlata Balázs Ferencről.

⁸⁸ Magyarország tisztii cím- és névtára 1938 278.

⁸⁹ 1917–2006, tanár, jogász, *Balázs Ferenc* idején tanügyi fogalmazó.

⁹⁰ MNL BAML XIV. 70. Dr. Rajczi Péter 1983. június 21-én kelt levele Balázs Ferencről.

jogkövetésének hiánya folytán jelentős torzulásokkal jelentkezhet a felülről érkező elképzelés, amelyre csak akkor derül fény, ha egy *Balázs*-hoz hasonló őszinte és gyakorlatias ember örökíti meg ezeket a mozzanatokat.

Balázs a kinevezését megelőzően is a közoktatásban működött, így volt már rálátása a helyi viszonyokra; a kinevezéssel korábbi osztályvezetési és Baranya vármegye hegyháti járásának iskolafelügyelői tisztsége alól felmentették, hogy hatékonyabban tudja ellátni új feladatát. A minisztérium jelölte ki számára a népiskolákat, amelyeket köteles volt felülvizsgálni, hozzáteve, hogy a minisztérium és IX. ügyosztálya által adott utasításoknak megfelelően tartozik az ügyeket elintézni. A minisztériumnak címzett jelentéseit – anélkül, hogy azok tartalmát rajta kívül bármely szerv tudomására hozta volna – a pécsi tankerületi kir. főigazgatóságon keresztül kellett továbbítania. Amellett, hogy a tankerületi főigazgatóságon keresztül kellett benyújtania jelentéseit, tartalmát nem tárhatta fel előttük „*még abban az esetben sem, ha a jelentés, az ügydarab vagy munkálat a pécsi tankerületre vonatkozik*”, viszont az iskoláknál felülvizsgálat céljából tett látogatásait köteles volt a tankerületi főigazgatónak előzetesen bejelenteni.⁹¹ Fontos ehelyütt megjegyezni, hogy e bejelentési kötelezettsége a tankerületi főigazgatók felé állt fenn, de az iskolák közvetlen vezetői felé nem, ennek megfelelően látogatásait később túlnyomó részben bejelentés nélkül vitte véghez, annak érdekében, hogy hiteles képet kapjon az állapotokról.⁹² Az oktatásügyi igazgatás szervezetrendszerében elfoglalt helyét tekintve *Balázs* közvetlenül a minisztérium alá volt rendelve, oda tette meg jelentéseit minden közbeeső hatóság kizárásával és onnan kapta utasításait.⁹³ Szerepe szerint lényegében egy közvetlen kapocs volt a helyi szervezetrendszer (különösen tanítók, szülők) és a minisztérium között.

Illetékességi területe a kisebbségi iskolákhoz igazodott, így az évek során változó területet vizsgált Baranya, Somogy és Tolna nagy részében, emellett a területi revíziók során ekkor visszatért Bács-Bodrog, valamint Zala, Pest, olykor Fejér és Veszprém megyékben.⁹⁴ 1938-ból és 1939-ből fennmaradt a pontos lista azokról az iskolákról, amelyeket látogatott. Az 1939-ből származó lista felsorolta azokat az iskolákat, ahol az egységes oktatási rendszerre még nem tértek át, ezeket is *Balázs* hatáskörébe utalta a korábbiak megőrzése mellett, valamint továbbiakkal is bővítette a felsorolást Somogy, Zala és Fejér vármegyékre vonatkozóan.⁹⁵ 1942-ben a minisztérium felkérte javaslatételre a fenti listákat alapul véve, hogy a teljes anyanyelvi áttérés kapcsán az eddig hozzá tartozó iskolák közül melyekben térnek át a 25.370/1941. sz. VKM rendelet szerint az anyanyelvi oktatásra, valamint felkérte, hogy egészítse ki a listát azokkal az iskolákkal, amelyek a részére eddig kijelölt vármegyék területén működnek és a rendelet jegyzékében szerepelnek, de eddig nem tartoztak hatáskörébe.⁹⁶ Ennek megfelelően ezt a két listát alapul véve jelölte meg *Balázs* azokat az iskolákat, amelyek közülük a 25.370/1941. sz. VKM rendelet szerint a német anyanyelvi oktatásra kötelesek áttérni, valamint kiegészítette a felsorolást azokkal az iskolákkal, amelyek az érintett vármegyék területén a fenti rendelet szerint anyanyelven kötelesek tanítani, de eddig nem tartoztak

⁹¹ MNL BAML XIV. 70. 112.027/1938 VKM IX.ü.o.

⁹² Lásd erről összegző jelentéseit: MNL BaML XIV. 70. 136/1939, 11/1940, 96/1940, 6/1941, 105/1941, 16/1942, 55/1943, 6/1944, 34/1944.

⁹³ MNL BAML XIV. 70. 137/1941.

⁹⁴ MNL BAML XIV. 70. 112.011/1938 IX.ü.o.

⁹⁵ MNL BAML XIV. 70. 135.048/1939 IX.ü.o.

⁹⁶ MNL BAML XIV. 70. 38.455/1942 VI/6.ü.o.

felülvizsgálati körébe, viszont a jövőben számításba jöhetnek látogatandó intézményként az anyanyelvi oktatásra való átállásra tekintettel. Az általa javasolt bővítés számszerűen összesen 186 iskolát jelentett, megyei bontásban Baranyában 60 (51 római katolikus, 7 evangélikus felekezeti és 2 községi jellegű), Bács-Bodrogon 11 (10 római katolikus felekezeti és 1 állami jellegű), Fejérben 9 (7 római katolikus felekezeti, 1 községi és 1 állami jellegű), Pest-Pilis-Solt-Kiskunban 42 (13 római katolikus, 2 evangélikus, 1 református felekezeti, 1 községi és 25 állami jellegű), Somogyban 4 (2 evangélikus felekezeti, 1 községi és 1 állami jellegű), Tolnában 38 (22 római katolikus, 13 evangélikus és 3 református felekezeti jellegű), Veszprémben 22 (19 római katolikus felekezeti, 1 községi és 2 állami jellegű). Hozzátette ugyan, hogy ezek közül az időközben lefolytatott helyi szavazások során néhányan valószínűleg nem térnek át a teljes anyanyelvi oktatásra, hanem megelégednek az egységes oktatási rendszerrel.⁹⁷

Balázs munkája során általánosan foglalkozott a kisebbségi iskolákkal, itt kiemelendő, hogy a magyarokat is annak tekintette, ha adott községben a magyar lakosság volt kisebbségben, így munkássága két fő részre osztható: elhatárolható a nemzetiségek illetve a szórvány magyarok iskoláinak helyzete. A kisebbségek között nagyobb részt a németek tették ki, de például Baranyában és Bács-Bodrogon nagy számban voltak szerbek, sokacok (horvátok) is, ennek megfelelően tevékenysége tovább differenciálható, azonban jelen tanulmány tárgyát ezek közül elsősorban a német nemzetiséggel kapcsolatos munkássága képezi.

Az iskolák felülvizsgálatához a minisztérium által meghatározott kérdőívet kellett kitöltenie, majd ezek eredményéről minden év november, február hó végén és június hó 15-én kellett jelentést tennie, csatolva hozzá a kitöltött kérdőívet.⁹⁸ Ezeket igen részletesen meg is tette, kifejtette az adott időtartamban lelátogatott iskolák nemzetiségi viszonyait, helyzetét, ezek az összefoglaló jelentések fellelhetők az iratanyagban, vizsgálatukra e tanulmányban később kerül sor. A jelentésekhez részletes munkaterv is kapcsolódna, amelyek végrehajtásához a minisztérium jóváhagyása volt szükséges.⁹⁹

3.3.1. Az egységes oktatási rendszer

Balázs hivatali ideje első felében feladata az 1935-ben bevezetett egységes oktatási rendszer megvalósulásának ellenőrzése volt. Az 11.000/1935 M. E. számú rendelettel megszüntették a korábbi A, B, C típusú iskolákat, amelyeket Klebelsberg idején, 1923-ban alakítottak ki a nemzetiségi oktatás elősegítésére. Ezt követően „*ahol a törvényes előfeltételek fennforognak, a nyelvi kisebbséghez tartozó tanköteles gyermekek oktatása egységes rendszer szerint történik*”. Az egységes rendszerű iskolákban – az 1935-ben bevezetett rendszer szerint – a magyar nyelvi és nemzetismereti tantárgyak (magyar beszéd- és értelemgyakorlat, olvasás és olvasmánytárgyalás, írás, fogalmazás, helyesírás és nyelvi magyarázatok, földrajz, történelem, polgári jogok és kötelességek, ének), valamint a testnevelés oktatása magyar nyelven történt, a többi tantárgyat, azaz az ún. anyanyelvi és szülőföldismereti tantárgyakat (anyanyelvi beszéd- és értelemgyakorlat, szülőföld ismerete, olvasás, írás, fogalmazás, helyesírás és nyelvi magyarázat, ének), valamint a számtani, természeti és gazdasági ismereteket

⁹⁷ MNL BAML XIV. 70. 58/1942.

⁹⁸ MNL BAML XIV. 70. 112.027/1938 VKM IX.ü.o.

⁹⁹ Lásd például: MNL BAML XIV. 70. 115/1941, 10/1941, 43/1941, 42/1941, 32.389/1941 Eln.E., 63/1941, 114/1941.

(számolás és mérés, természetrajz, természettan és vegytan, gazdaságtan és háztartástan, egészségügy, rajz és kézimunka) anyanyelven tanulták a gyermekek.¹⁰⁰ Ennek következtében az anyanyelv oktatása nagyobb hangsúlyt kapott, mint korábban. A hit- és erkölcsoktatási nyelvét továbbra is az 1.797/1914. sz. VKM rendelet rendezte olyképpen, hogy azt anyanyelven kellett biztosítani a tanulók számára – ez utóbbi VKM rendelet az állami, községi, magán és társulati intézményekre vonatkozott, ugyanakkor a miniszter felhívta az egyházi főhatóságokat, hogy a felekezeti iskolákra vonatkozóan is hasonló rendeletet adjanak ki.¹⁰¹

Bár a rendelet világosan rögzítette, hogy a korábbi A, B, C típusú iskolák átszervezési eljárását egységes rendszerűvé legkésőbb az 1938/1939. tanév megkezdése előtt be kell fejezni¹⁰², a folyamat nem volt gördülékeny a legtöbb helyen, ahogy erről Balázs első jelentésétől kezdődően beszámolt.

A kisebbségi népiskolák felülvizsgálata és az egységes oktatási rendszer ellenőrzése során Balázs az 1938/1939. tanév március 1. – június 15. közötti időszakában 55 népiskolát látogatott meg Bács-Bodrog, Baranya, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Tolna és Zala vármegyék területén, különös figyelmet fordítva „a nemzetnevelés, az állampolgári nevelés módjainak és eszközeinek ismertetésére szintúgy a kisebbségi iskolákban a két nyelv helyes, párhuzamos alkalmazására”. Ezeket a szempontokat a későbbiekben is kiemelte, illetve továbbiakkal is bővítette. Jelentéseit általában a német lakosság politikai viszonyulásával zárta, ezzel kapcsolatban ez alkalommal is beszámolt arról, hogy „a kisebbségi kérdésben a szélsőséges vagy éppenséggel megengedhetetlen elveket valló elemek (...) szaporodnak. Ezek szemében az azelőtt oly fontosnak hangzottatott kisebbségi tanítás ügye jelentőségében most lényegesen összecsugorodott, mert ők vágyaikban már jóval messzebb járnak. (...) a falu és város magyar intelligenciája a hivatalos külpolitikai vonalvezetés hallgatólagos tudomásulvétele mellett lelke mélyén egyre vesztit a német nemzet iránt azelőtt táplált rokonszenvéből és ennek magánvéleményében igen gyakran leplezetlenül kifejezést is ad. Bármilyen kellemetlenül hangzik, ez a helyzet valódi képe. (...) A kisebbségi iskolákban működő tanerőket a nemzetűség szempontjából feltétlen megbízhatóknak tartom és határozott aggodalmaskodásra okot adó jelenséget sehol konkrét formában nem tapasztaltam. Mégis – kivételesen – a legfiatalabb korosztály egyik-másik tagjánál – talán a hazai nyilaskeresztes mozgalom nyomán – szinte túláradó rajongást véltem érezni a harmadik birodalom rendszere és vezére iránt, mely jelenség legalább is csendes figyelmet érdemel.”¹⁰³ Sorain érezhető, hogy mindig gondosan ügyelt arra, hogy ne tanúsítson elfogult magatartást, óvatosan fogalmazott, szélsőségek – se a német nemzeti szocialista, se a magyar hazafias irányban – nem jellemezték jelentéseit.

A következő, az 1939/1940. tanév 1940. január 31-ig terjedő jelentése alapján a vizsgált időszakban Baranya, Somogy, Tolna vármegyék területén 42 népiskolát látogatott meg. Külön említést tett a német lakosságról, akiknek „hangulata a nyár folyamán tapasztalt izgatott állapothoz képest lényegében megnyugodott és kisebbségi igényeikben most halk szavúak, aminek oka a minduntalan felröppenő áttelepítési hírekben keresendő”.¹⁰⁴ Ennek okát abban látta, hogy a német lakosság anyagi helyzete,

¹⁰⁰ A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról, 1.§.

¹⁰¹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1.797. eln. számú megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben.

¹⁰² A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról, 2.§.

¹⁰³ MNL BAML XIV. 70. 136/1939.

¹⁰⁴ MNL BAML XIV. 70. 11/1940.

életkörülményei megfelelőek voltak, amelyről értelemszerűen nem szívesen mondtak volna le áttelepítésük során.

Ugyanezen tanév 1940. február 1-től június 15-ig terjedő időszakban 63 népiskolát vizsgált felül Baranya, Bács-Bodrog, Fejér, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Tolna, Veszprém és Zala vármegyékben, hasonló szempontokra figyelemmel, mint a tanév első felében. Továbbra is problémát jelentett az egységes rendszerre való áttérés során a helyi hatóságok és a tanítók azzal szemben való tartózkodása, amely alátámasztja azt a korábbi feltevést, hogy az országos és a helyi elképzelések nem feltétlenül találkoztak, „[u]gyanis az iskolák helyi hatóságainak elnökei és az iskolák tanerői között el nem hanyagolható számban még mindig vannak olyanok, akik helyi viszonyaik szűkös perspektívájában nem látják a kérdés tulajdonképpeni borderéjét, hanem, mint mindenkinél hazafiasabbak és mindent jobban látók a kormánnyal szemben a saját elgondolásaiknak megfelelő helyi közvélemény kialakításával és hangoztatásával külön „bonmentó” tevékenységgel megakadályozzák a kisebbségi igényeknek a kormányzat részéről oly szépen elgondolt, a nemzeti érzést és nyelvet, valamint a kisebbségi anyanyelvi igényét oly megnyugtatóan és harmonikusan szolgáló mérsékelt tervének keresztülvitelét.”¹⁰⁵ További indokolása alapján is az derül ki, hogy a helyi látásmód a legtöbb községben nem egyezett a kormányzat elképzeléseivel, amely jelentősen megnehezíti bármilyen jogszabály végrehajtását.

Az 1940/1941. tanév első félévéről szóló jelentés alapján 1941. január 31-ig 33 népiskolát látogatott meg, ekkor kivételesen mindet csupán Baranya vármegye területén. Jelentését az egységes iskolák vonatkozásában az előző félévhez hasonlóan azzal kezdte, hogy az áttérést akadályozza a helyi vezetők és tanítók hozzáállása, miszerint a rendszert ideiglenesnek, átmenetinek gondolják, amelyhez rövid időre kényszerűen alkalmazkodniuk kell, de nem hisznek a hosszútávú fennmaradásában – „Igen sokan csak a napi külpolitika függvényét látják benne”.¹⁰⁶

Az 1940/1941. tanév 1941. február 1. – június 30. közötti időszakában 64 népiskolát vizsgált felül Baranya, Fejér, Somogy, Tolna, Veszprém, Zala vármegyékben. Tekintettel arra, hogy az ekkor látogatott iskolák legtöbbször német többségű községben volt, Balázs kitért ezek vonatkozásában arra, hogy a nép és a tanítók közötti „bensősleges lelki találkozás” a *Volksbund* tevékenysége folytán a legtöbb helyen hiányzik, a helyzet egyre rosszabb, amelyet kölcsönös engedékenységgel javítani lehetne. Hosszan elemzi ennek lehetőségeit, kitérve a magyar nyelv oktatásának szerepére is a helyi magyar-német viszonyban, azonban továbbra is elfogulatlanul és objektívan szemlélve a helyzetet azt állítja, hogy „Ezt nem tartom lebetetlennek, ha a *Volksbund* szervezetében élő németiség nem téveszti össze a népi lelkiséget a hazafias szellemmel, viszont faluvezető intelligenciánk meg tud szabadulni ama benne mélyen gyökeredző és mégis téves hittől, hogy a magyar nyelv tanítása és tanulása más nyelvű polgártársaink közt egymagában biztosíték a nemzetbűsége és hazafiasagra, hogy vele megtettünk mindent, nélküle semmit.”¹⁰⁷

A magyar és a német lakosság kapcsolatában a nemzeti és hazafias nevelés szimbolikus megjelenésére jelent példát az alábbi eset. Az újfutaki állami népiskola minden termében *Horthy Miklós* kormányzó képének megfelelő elhelyezésén felül azzal szemben szimmetrikusan, ugyanolyan hangsúllyal (azonos nagyságban, ugyanolyan színű és méretű keretben) helyezték el *Adolf Hitler* képét is. Fontos hangsúlyozni, hogy ez magyar állami iskola volt, ami a kérdést némileg

¹⁰⁵ MNL BAML XIV. 70. 96/1940.

¹⁰⁶ MNL BAML XIV. 70. 6/1941.

¹⁰⁷ MNL BAML XIV. 70. 105/1941.

árnyalja – amellet, hogy a *Volksbund* által fenntartott német iskola esetében sem nézték jó szemmel a szimbolikát. Balázs ezt úgy értékelte – miután az aktuális politikának megfelelően kifejezte tiszteletét a *Führer* iránt –, mint amelyben „*lehetetlen meg nem látni a tüntető szándékot és a község lakosainak szemléletét, ami a magyar nemzeti gondolkodásunkra és érzületünkre nem lehet közömbös, még kevésbé megnyugtató*”. Hozzátette, hogy könnyebben indokolható lenne a helyzet, ha a másik nagy szövetséges, a *Duce* képe is kint lenne. A kérdésről egyeztetett az iskola igazgatójával, aki állítása szerint nem tudott a kép kihelyezéséről, csak utólag vette észre, hogy a *Volksbund* távollétében azt a termekben elhelyezte. Az aktuális közhangulatról árulkodik, hogy az igazgató úgy érezte, nem is távolíthatja el a képeket, „*mert a község hangulatának ismeretében tudja, hogy ez messzire ható felzudulást okozna, őt pedig kivernék a faluból, esetleg agyon is vernék*.” A szövetséges viszonyra tekintettel Balázs – ez alkalommal is körültekintő eljárást tanúsítva – nem adott utasítást a kép levételére, hanem a helyzetet jelentette a miniszternek és tőle kért állásfoglalást. Problémája érezhetően nem önmagában a kép kitételével volt, hiszen ez más iskolákban is előfordult (ugyanakkor kisebb méretben, kevésbé hangsúlyosan), hanem inkább azzal, hogy a magyar hazafias szellemet látta csökkenni a német vezér ilyen mértékű ábrázolásával a magyar kormányzóval szemben.¹⁰⁸ Az iskola felülvizsgálati lapján tett megjegyzés szerint a kép kihelyezése összhangban állt a helyi lakosság magatartásával, ugyanis „*A tanerők azonban a község lakosságával együtt a Volksbund keretében a német nemzeti szocialista életszemléletet vallják és képviselik*.”¹⁰⁹

3.3.2. A teljes anyanyelvi oktatás

A megvalósítás hiányosságai mellett, amelyekre jelentéseiben Balázs igen részletesen felhívta a vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmét, nemzetiségi szempontból az egységes oktatási rendszer bevezetése sem bizonyult elegendőnek, így többek között a *Volksbund* támadásaira is reagálva szükséges volt a teljes (jelen esetben német) anyanyelvi oktatás bevezetése, amely 1941-ben történt meg. A bevezetés tervéről a minisztérium Balázst 1941. január 3-án már tájékoztatta, amikor az a németbolyi római katolikus felekezeti iskoláról szóló felülvizsgálati íven feltüntette, hogy az iskolában működő tanítás „*sem a tiszta magyar tannyelvű iskolának, sem az egységes oktatási rendszernek nem felel meg*.”¹¹⁰ Erre válaszul a miniszter rendeletéből a miniszteri osztálytanácsos tájékoztatta, hogy a helyzet rendezésére irányuló intézkedéseket egyelőre nem tart szükségesnek, „*mert a németbirodalmi kormány és a m. kir. kormány között létrejött bécsi egyezmény alapján előreláthatóan új oktatási rendszer bevezetésére kerül a sor*.”¹¹¹ Az említett egyezmény az 1940. augusztus 30-i magyar-német kisebbségi megállapodás (második bécsi döntés)¹¹² volt, amelynek I.4. pontja rendelkezett az iskolaügyről. Ebben Magyarország vállalta Németország felé, hogy „*A (német) népcsoporthoz tartozó személyek valamennyi gyermekének lehetővé kell tenni, hogy ugyanolyan feltételek mellett, mint amilyenek a magyar iskolákra nézve érvényesek, népi német iskolákban nevelkedhessenek és pedig közép-, középfokú és elemi iskolákban, valamint szakiskolákban*.” Ahogyan az eddigiekből kiderült, e kötelezettség teljesítése nem

¹⁰⁸ MNL BAML XIV. 70. 104/1942.

¹⁰⁹ MNL BAML XIV. 70. 104/1942.

¹¹⁰ MNL BAML XIV. 70. 141/1940.

¹¹¹ MNL BAML XIV. 70. 173.307/1940 Eln.E.

¹¹² A m. kir. minisztérium 1940. évi 8.490. M.E. számú rendelete, a Bécsben, 1940. évi augusztus hó 30-án kelt magyar-német kisebbségi megállapodást tartalmazó jegyzőkönyv közzétételéről.

jelentett újdonságot, hiszen a német nyelvű oktatás lehetősége ezt megelőzően is fennállt, ugyanakkor a pontos végrehajtás igényelte azon rendeletek megalkotását¹¹³, amelyek e fejezetben lesznek ismertetve. Ugyanígy tájékoztatta a minisztérium a gyódi római katolikus felekezeti iskola esetében is¹¹⁴, ahol ugyan csupán 7 magyar anyanyelvű tanuló volt 56 német mellett, de utóbbiak mindegyike is beszélt magyarul, ezért *Balázs* arról számolt be, hogy az iskolaszéki elnök és a tanerők az egységes rendszer helyett tiszta magyar nyelvű tanítást kívánnak, viszont a tanulók – bár magyarul tudnak – szüleikkel és egymással való érintkezésben a németet használják, ezért „*a tiszta magyar nyelvű tanítás nem indokolt, hanem a német anyanyelv valamilyen formában való szolgálata szükséges*”.¹¹⁵

A teljes anyanyelvi oktatás bevezetésének témaköre csak röviden mint végeredmény kerül bemutatásra, mivel ez már nem a magyartól eltérő lakosság asszimilációját szolgálta, mint a korábbi nyelvi-oktatáspolitikát, hanem a kisebbségek, különösen a német nemzetiség követeléseire reagált, összhangban a külpolitikai kapcsolatokkal is.

Az anyanyelvi oktatás bevezetése az egységes oktatási rendszerre épült, az azzal működő egyes iskoláknak kellett átalakulniuk teljes anyanyelvi oktatási rendszerűvé. Az anyanyelvi oktatás bevezetésének keretét a 700/1941. M. E. rendelet adta, amely alapján ezt követően azokat a tárgyakat, amelyeket eddig magyarul oktattak, ettől kezdve az adott kisebbségekhez tartozó gyermekek anyanyelvén kellett tanítani. Ugyanakkor lehetőség volt a korábbi egységes rendszer szerinti tanítás fenntartására is, amennyiben azt a szülők kérték; erről a vallás- és közoktatásügyi miniszter a miniszterelnökkel egyetértésben, a helyi viszonyok figyelembevételével volt jogosult dönteni.¹¹⁶ Az egységes rendszer teljes anyanyelvi oktatással szemben való fenntartására a levéltári iratokban példákat is látunk, e tekintetben is rendkívül fontos volt *Balázs* munkája, hiszen a „*helyi viszonyok figyelembevétele*” általa tudott megvalósulni.

E rendeletet egészítette ki és pontosította a vallás- és közoktatásügyi miniszter 25.370/1941. sz. VKM rendelet a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, amellyel teljes anyanyelvi oktatást vezetett be meghatározott iskolákban. Mielőtt ennek részleteire rátérnénk, a teljes kép érdekében fontos megemlíteni az ezt közvetlenül megelőző 25.360/1941. sz. VKM rendeletet, amely a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról rendelkezett. Ez jelentette az alapot az ún. szórvány magyar, tehát nem magyar többségi lakosságú községben élő magyar gyermekek iskoláztatása során.¹¹⁷ Ez alapján erre irányuló szervező munkálatok sokaságával találkozhatunk a levéltári iratok között az 1941-es évre vonatkozóan, mivel a többségi lakossághoz igazodóan kialakított teljes anyanyelvi oktatás bevezetése több községben ahhoz vezetett, hogy a magyarok iskoláikból kiszorultak. E témakör részletezése azonban szorosan nem kapcsolódik jelen tanulmányhoz.¹¹⁸

¹¹³ MIKÓ, Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika 465–467.; STELZER, Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen 349–350.

¹¹⁴ MNL BAML XIV. 70. 173.024/1940 Eln.E.

¹¹⁵ MNL BAML XIV. 70. 131/1940.

¹¹⁶ A m. kir. minisztérium 1941. évi 700. M. E. számú rendelete, a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatásáról.

¹¹⁷ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. évi 25.360. számú rendelete, a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról.

¹¹⁸ Bővebben lásd: NIKLAI, A szórvány magyar tanköteles gyermekek családon kívüli elhelyezése Baranyában az 1941–1942-es tanévben 162–173.

A nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról szóló 25.370/1941. sz. VKM rendelet 1. § (1) bekezdése alapján át kellett térni a teljes anyanyelvű oktatásra és az eddig magyar nyelven tanított tárgyakat is az adott kisebbséghez tartozó gyermekek anyanyelven kellett oktatni a meghatározott iskolákban. A (2) bekezdés rögzítette, hogy melyek azok az iskolák, ahol be kell vezetni a teljes anyanyelvi oktatást, ezek jegyzékét csatolták a rendelethez. Ennek értelmében összesen 372 iskola alakult át teljes anyanyelvi oktatási rendszerűvé. Mivel a legtöbb iskola a Dunántúlon alakult át, a *Balázs* által látogatott ilyen iskolák az országos számnak jelentős részét jelentették, mindezek alapján jelentései igen reprezentatívnak nevezhetők országos viszonylatban is. A megyék számadatai közül magasan kiemelkedik Baranya, ahol 108 iskolát nevezett meg a rendelet. A második helyen állt Tolna 62 iskolával, ezt követte Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 45 iskolával, majd Veszprém 24, Sopron 24, Győr, Moson, Pozsony 20, Fejér 17, Somogy 14, Bács-Bodrog 13, Vas 13, Komárom 12, Csanád, Arad, Torontál 6, Esztergom 6, Nógrád 3, Bars és Hont 2, Zala 2, Bihar 1 iskolával szerepelt a jegyzékben. Az iskolák jellegét tekintve elmondható, hogy a legtöbb, amelynek teljes anyanyelvi oktatással kellett a továbbiakban működnie, felekezeti iskola volt; ez Baranyában a következőképpen alakult: 81 római katolikus, 15 evangélikus és 1 református (tehát összesen 97 felekezeti iskola) mellett csupán 9 községi és 2 állami iskolát érintett az átszervezés.¹¹⁹

A rendelet 2. § (1) bekezdése értelmében – a 700/1941. M. E. rendelethez is igazodva – lehetőség volt arra, hogy a rendelethez csatolt jegyzékben feltüntetett iskolák esetében a teljes anyanyelvi oktatás bevezetése helyett megőrizték az egységes rendszer szerinti (tehát kisebbségi anyanyelvi és magyar nyelvű vegyes) oktatási rendszert. Erre legalább húsz érintett tanköteles gyermek gondviselőinek a kérelme alapján volt lehetőség, amelyet 1941. augusztus 25-ig kellett benyújtaniuk az illetékes tanfelügyelőn keresztül a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.¹²⁰ Ugyanezen szakasz (2) bekezdése értelmében a miniszter az említett kérelem alapján az iskola oktatási rendszerének megállapítása végett titkos szavazást rendelhet el a nem magyar anyanyelvű gyermekek gondviselőinek részvételével.¹²¹ Fontos megjegyezni, hogy a kérelem alapján elrendelhető titkos szavazás ezen esete a nem magyar anyanyelvűek gondviselőire vonatkozott, akiknek belátására volt bízva, hogy gyermekük számára a teljes (saját) anyanyelvi oktatást szeretnék biztosítani, ezzel nemzetiségükhöz való kapcsolatot és annak megfelelő identitásukat erősítenék vagy pedig szükségét érzik az egységes rendszer fenntartásának, amely által bizonyos tárgyakat továbbra is magyar nyelven tanulnak gyermekeik, ezzel esetlegesen megkönnyítik későbbi boldogulásukat Magyarországon. Előnye és hátránya mindkét változatnak lehetett, ezért volt fontos a lépés az, hogy ennek eldöntését a szülőkre bízta a minisztérium, biztosítva választási

¹¹⁹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról.

¹²⁰ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, 2. § (1) Ha az 1. §. (2) bekezdése alá eső községben (népiskolához tartozó körzetben) a nem magyar anyanyelvű gyermekek közül legalább húsznak a gondviselői a gondviselésük alatt álló gyermekek számára a 700/1941. M. E. sz. rendelet 3. §-a alapján az eddig követett vegyes tannyelvű, egységes oktatási rendszer fenntartását kéri, erre vonatkozó, kérelmüket az 1941. évi augusztus hó 25. napjáig kell a kir. tanfelügyelőnél benyújtani; a kir. tanfelügyelő a kérvényt haladéktalanul felterjeszti a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.

¹²¹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, 2. § (2).

szabadságukat. A levéltári dokumentumok alapján ezt a választási szabadságot gyakorolták is, hiszen a szülők helyi szavazással döntöttek az iskolai oktatás nyelvéről. Természetesen befolyásolhatta őket akár a magyarosítás mellett álló, akár a kisebbségi oldal, de ezek a hatások mindkét oldalon egyformán jelen voltak. Erősebb volt a *Volksbund* tevékenysége, amely nyomást tudott gyakorolni a szülőkre, hogy a teljes (német) anyanyelvű iskolákat válasszák.

A hercegszentmártoni római katolikus felekezeti jellegű iskola esetében arra látunk példát, hogy a rendelet 2. § (1) bekezdésében megállapított minimum számtól (azaz legalább húsz érintett tanköteles gyermek gondviselőinek a kérelme) nem is tértek el. A *Volksbund* – amely igen aktívan szemmel tartotta azokat az iskolákat, ahol teljes német anyanyelvi oktatásra kellett áttérni – 1941-ben panaszt tett az iskola ügyében, amelyben kifejtette, hogy „*Hercegszentmártonon annak ellenére, hogy az idevonatkozó törvényes rendelkezések értelmében a tiszta német tannyelvet kellene bevezetni, vagy legalább is egy átmeneti oktatást életbe léptetni, minden maradt a régiiben.*” A minisztérium erre válaszolva sürgette a német oktatásra való áttérést, hozzátéve, hogy a vegyes tanítási rendszer fenntartására irányuló kérvényt – amelyet a rendelet 2. § (1) bekezdésének megfelelően benyújtottak ugyan – csupán 19 hercegszentmártoni tanköteles gondviselője írta alá, ennek megfelelően azt nem lehetett figyelembe venni az átalakulás során.¹²²

A baranyai szavazásokhoz érintőlegesen kapcsolódik a gorica tanító magatartásáról szóló jelentések vizsgálata. E tanító kapcsán 1941 decemberében panasz merült fel az erőszakos németesítési szándékai miatt. Az óvatos politikai hozzáállást mutatja, hogy több levélváltás történt a minisztérium, a tankerületi főigazgatóság, illetve a tanfelügyelőség között, amelyben tapintatosan igyekeztek feltárni az esetet. A helyi körjegyző részletesen beszámolt a tanító magatartásáról: a *Volksbund*ba való belépésre a tanulókat többször igyekezett rábírni; azt a kijelentést tette a népnek és a gyermekeknek, hogy neki csak németül köszönjenek („*Sieg, Heil!*”); az iskolában a vegyes tanítás ellenére egy héten egyszer tart magyar írást és olvasást, ezen felül mindent németül oktat; amikor a községben népszámlálást tartottak, igyekezett azt befolyásolni azzal, hogy megmagyarázta, hogyan kell kitölteni a nemzetiségi rovatot, hangsúlyozva, hogy „*senki ne szégyellje beírni, hogy német, ők a világ első nemzete és erre csak büszkéek lehetnek*”; az iskolában betiltotta a magyar beszédet, német dalos könyvet vetetett a gyerekekkel. A tanítási nyelvről való titkos szavazás során már korábban kihívta a *Volksbund* képviselőjét és közösen igyekeztek befolyásolni a szülőket, hogy német tagozatra adják le voksukat; ennek ellenére 20-ból 16 szavazat a magyar tanítási nyelvre érkezett, de ő mégis úgy döntött, németül fog tanítani – más kérdés, hogy a szavazások vizsgálata során kiderült, hogy Gorica esetében végül egyáltalán nem is kellett volna szavazást tartani, mivel a kijelölt községek listájából kivették; lehetséges, hogy ebben az érintett tanítónak volt szerepe, mivel jelen jelentés arról számol be, hogy a szavazást követően „*Budapestre utazott és a szavazási eljárást megfellebbezte*”. A feljelentést követően a következő tanév kezdetén már arról számolnak be jelentések, hogy az iskola tanító nélkül maradt, mivel az érintett állásáról eltávozott, „*anélkül, hogy az állásról lemondott volna*”.¹²³

Az anyanyelvi oktatás megvalósításához értelemszerűen szükséges volt a nyelvi szempontból megfelelően felkészült tanítók alkalmazása. Ennek biztosítása érdekében a minisztérium részére a tanfelügyelőségeknek jelentést kellett készíteni név szerint az egyes tanítókról: kik azok, akik az anyanyelvi oktatást ellátni nem tudják és az iskola esetleges magyar

¹²² MNL BAML XIV. 70. 2886/1941, 1618/1941.

¹²³ MNL BAML XIV. 70. 2807/1942.

tagozatának vezetésével sem foglalkoztathatók; megfelelő nyelvtudás híján kisebbségi nyelvű oktatást ellátni képtelenek és ezért más állomásra áthelyezendőek; ezek figyelembevétele mellett mely állami népiskolához hány állami helyettes tanerőt, nem állami iskola esetében kiegészítő tanerőt kellene beosztani, hogy az anyanyelvi oktatást zavartalanul végezhessek.¹²⁴ Balázs mind összegző, mind eseti jelentéseiben kitért ugyanezen szempontokra. A jelentések alapján vegyes képet kapunk: több helyen megvolt a szükséges nyelvtudás, néhány esetben pedig a tanítók ígéretet is tettek képességeik fejlesztésére, azonban akadtak olyan iskolák is, ahol a tanító a kisebbségi nyelven való oktatásra képtelennek bizonyult, így áthelyezés és új tanító alkalmazása volt szükséges.¹²⁵

A nyelvtudás körében – magyar oldalról – érdekes kitérni a *Volksbund* által fenntartott iskolákra, ahol a probléma nem a német, hanem a magyar nyelvtudás hiányában állt, amelyet a tanítóktól elvártak teljes német nyelvű oktatási rendszer esetében is. A kercseligeti *Volksbund* fenntartású iskola 1943. március 11-én történt felülvizsgálatáról szóló jelentésében Balázs beszámolt arról, hogy a tanulók két csoportban, egy alsó és egy felső tagozatban tanulnak két tanerővel, akik közül az egyik csak gyengén tud magyarul és tanítói képesítését is csupán a folyó tanév végén akarja megszerezni. A német anyanyelvi oktatást kielégítő eredményűnek találta, azonban a tanulók magyar nyelvtudása rohamos visszaesést mutatott. Ezzel együtt a „*magyar nyelv és a magyar nemzeti gondolat meglátásom szerint nem részesül oly melegen, amilyen az édes hazánk bármilyen jellegű népiskolájától elvárható és megkövetelhető.*” Ennek részletezése során kifejtette, hogy se az iskola épületén, se a tantermekben nincsen magyar címer, a tanteremben Adolf Hitler képe Horthy Miklós kormányzóéhoz képest sokkal hangsúlyosabb, valamint feltűnő a német birodalom térképe is. A felső tagozatban egyáltalán nem gyakorolják a magyar olvasást, nincs magyar olvasókönyv, viszont a magyarországi német tankönyvek mellett még német kiadású olvasókönyvet és számtankönyvet is használnak. A tanerőket és az iskola vezetőjét figyelmeztette a hiányosságokra, azonban hozzátette: „*Mindezek ellenére szükségesnek látom az iskola további működésének az ellenőrző közegek által való beható, következetes megfigyelését egyrészt abból a szempontból, hogy az említett fogyatékoságokat kiküszöböljék-e, másrészt hogy további nevelő-tanító munkájukban a tanerők a magyar nemzeti életbe való beilleszkedés szempontjából nagyobb készséget tanusítanak-e és így egyéni működésük a hazafias nevelés szempontjából a követelményeknek megfelel-e.*”¹²⁶

A nyelvtudásban jelentkező akadályok mellett a tanítók körében nehézséget okozott az is, hogy többször összetűzésbe kerültek a helyi *Volksbund*dal. A német-magyar helyi lakosság viszonyát negatívan befolyásoló tevékenység mindkét oldalról felmerült. A mecsekszalvai tanító olyannyira szembekerült a szervezettel, hogy ellene a *Volksbund* panaszt emelt, amelyben azt állították, hogy a tanító „*közismert ellensége a Volksbundnak és nem kíméli annak vezetőit sem, ahol és amikor csak alkalma van, rágalmazza és durva szavakkal illeti Szövetségünket. Sőt, a Nagy-Német Birodalom vezetői ellen is felemeli szavát, amikor azokat hazudozóknak és békebontóknak nevezi.*”¹²⁷ Ezzel szemben a veprődi állami iskolában 429 tankötelesből 345 német (valamint 76 magyar, 2 szerb, 1 horvát, 5 rutén) anyanyelvű volt. A német tanulók magas számával hozható összefüggésbe, hogy Balázs 1942 decemberében a hazafias nevelés eredményéről úgy nyilatkozott, hogy a „*magyar tagozatban kifogástalan, a német*

¹²⁴ MNL BAML XIV. 70. 134.910/1939 IX.ü.o., 171.684/1940 Eln.D.ü.o., 33.357/1941 Eln.E.

¹²⁵ Lásd például MNL BAML XIV. 70. 1463/1939, 1896/1940, 1097/1941, 292/1942, 1855/1943, 1605/1944 tanf.

¹²⁶ MNL BAML XIV. 70. 22/1943.

¹²⁷ MNL BAML XIV. 70. 34/1941.

*tagozatban a tanerők a szülői ház és a Volksbund sokszor nem kívánatos megnyilatkozásaival kénytelenek viaskodni.*¹²⁸

A *Volksbund* tevékenysége nyomán több községben erőteljes német-irányultság volt érzékelhető. Ennek következtében voltak olyan esetek, amikor magyar szülő német tagozatra járatta gyermekét, németnek vallotta magát, amikor bizonyíthatóan nem volt az. Mivel a szülők voltak jogosultak meghatározni gyermekük anyanyelvét, ennek megfelelően döntöttek a német tagozatra való beírásról is. Ezt kihasználva a *Volksbund* tagjai a szülőket célozták meg tevékenységükkel, nem csupán a németeket, hanem a magyarokat is igyekeztek németesíteni. Meg kell említeni, hogy a német lakosság egy része a *Volksbund* tevékenysége ellenére is szeretett volna magyarul tanulni, tekintettel arra, hogy gazdasági okokból, Magyarországon való életvitelüket tekintve ez érdekükben állt. Ezt legjobban Bonyhád esete példázza, ahol a teljes anyanyelvi oktatásra való áttérés elmaradásának indokolása az iskolaszéki elnök, az igazgató, valamint a tanerők egybehangzó állítása szerint az volt, hogy az egységes rendszer fenntartása mind a német, mind a magyar lakosság kifejezett kívánsága volt. A helyi ipari és kereskedelmi viszonyok ugyanis megkövetelték a felnövő generációtól mindkét nyelv ismeretét, továbbá a helyben való továbbtanulási esélyeiket is növelték.¹²⁹

4. Összegzés

A közoktatási intézményrendszer fejlesztésének kérdése az első világháborút követő időszakban jelentősen meghatározta a magyar kultúrpolitika területét. A területi elcsatolások következtében a közoktatási rendszer újjászervezése vált szükségessé igazgatási szempontból is, emellett az országban nem állt rendelkezésre megfelelő számú közoktatási intézmény, a meglévő iskolák állapota sem volt több esetben elfogadható, mindez pedig a korszaknak megfelelő nemzeti nevelés eszményét nem szolgálhatta kielégítően. A korszak első meghatározó kultúrpolitikusa, *Klebsberg Kuno* a kultúrfölény koncepciójára alapozva kezdte meg népiskolaépítési tevékenységét, hogy az iskolázatlan tömegek elhelyezéséről gondoskodjon. Hatalmas mértékű fejlesztésekbe kezdett, több ezer új iskolai tanterem és tanítói lakás megépítésére került sor mindössze pár év alatt. A fejlesztés mindenképpen értékelendő, azonban hozzá kell tennünk, hogy a kultúrfölény megalapozása mint kultúrpolitikai cél, már vitathatóbb, hiszen mindez a magyarság fölényét hirdette mind a környező népekkel, mind az ország területén élő kisebbségekkel szemben, akik irányába az asszimilációs politika megnyilvánulhatott.

Hóman Bálint minisztersége idején a hangsúly még erőteljesebben a nemzeti nevelésen volt, ezzel előtérbe került az állami felügyeleti igény erősödése. A nemzetnevelés eszméinek végrehajtása érdekében szükséges volt a tanítók folyamatos ellenőrzése, amelyre a 1935. évi VI. törvénycikkkel létrehozott tankerületi főigazgatók voltak hivatottak, akik közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszternek feleltek és jelentettek. A helyi állapotok ismeretében a tankerületi főigazgatók szerepet kaptak az oktatásügy központosításában és a zsidótörvények iskolákra vonatkozó korlátozásainak végrehajtásában. A közeleti és gazdasági életre vonatkozó törvényi korlátozás következtében semmilyen iskolatípus esetében nem lehetett zsidót alkalmazni. A levéltári iratokban számtalan

¹²⁸ MNL BAML XIV. 70. 169/1942.

¹²⁹ MNL BAML XIV. 70. 46/1942.

példát találunk arra, hogy a származás igazolása végett a tanítóktól mely iratok voltak szükségesek (ilyen volt egyrészt a nyilatkozat, hogy a törvény értelmében nem tekinthető zsidónak, másrészt a saját születési anyakönyvi kivonat, kereszténységet igazoló okirat, továbbá szüleinek, ritkábban nagyszüleinek születési és házassági anyakönyvi kivonata). A baranyai gyakorlat alapján rendszeresen bekérték ezeket a dokumentumokat, hiszen a származásról az alkalmazás előtt kellett meggyőződni az iskolai hatóságoknak. Arra azonban nem állt rendelkezésre példa, hogy tanítót ne alkalmaztak volna, ha származását nem igazolta megfelelően, ahogyan arra sem, hogy utóbb bárkit állásától megfosztottak volna ilyen okból. Mindezek alapján levonható az a következtetés, hogy a baranyai tanügyi hatóságok igyekeztek a körülményekhez képest méltányosan eljárni, olykor kevesebb bizonyítékkal is megelégedtek a tanító származását illetően. Mindazonáltal fontos rögzíteni, hogy ez az eljárás a baranyai hatóságokra vonatkozik, különösen az oktatás területén, mivel a helyi gyakorlat feltárása a levéltári dokumentumok alapján erre a területre összpontosított. Arra vonatkozóan azonban a szerzőnek nincsenek forrásai, hogy ez az ország más megyéiben is így volt-e, és hogy a magyar hatóságok általában visszafogottan jártak-e el a zsidók kirekesztésével kapcsolatban.

A magyar-német kulturális egyezmény 1936-ban keretet adott a kultúrpolitika irányvonalainak kiszélesítéséhez. A magyar szerzők – mint *Hóman, Paikert, Willer* – német nyelven publikálták gondolataikat a két ország közötti kapcsolatról, a közös gyökerekről, a kulturális együttműködés formáiról, valamint a nemzetnevelés és a kisebbség-, valamint asszimilációs politika kérdésköréről. A *Horthy*-korszak magyar oktatáspolitikájának irányultsága jól szemléltethető *Willer* németül megfogalmazott gondolataival: „*A magyar iskolaügy felemelésére irányuló törekvésekben ismét a nemzeti eszme az a megtermékenyítő erő, amely iskoláinkat inspirálja és minket folyamatosan új erőfeszítésekre sarkall az európai népek fáradhatatlan kulturális harcában.*”¹³⁰

Balázs Ferenc nemzetiségi iskolaügyi referensként végzett tevékenysége végén a politikai helyzet éleződése is érezhető volt már, kérte a minisztérium hozzájárulását az iskolalátogatások felfüggesztéséhez, felhívva a figyelmet arra, hogy „*az időközben beállott politikai változás folyamán esetleg e kérdés újabb mérlegelést és elbírálást kíván.*” *Balázs* nemzetiségi iskolaügyi referensként végzett munkájának befejezése ahhoz nem volt kifejezetten méltó. 1944-ben „*működésének gyakorlása közben egyik baranyai községben megszálló német SS katonák őrizetbe veszik és csak hosszas igazoló telefoninformációk után bocsájtják szabadon.*” Egészségi állapota ekkorra megromlott, így ezek együttes okán kérte nyugdíjazását. A minisztérium *Balázs* lemondását követően a következőket írta neki: „*megértem Igazgató ur indokait is és nem csodálkozom rajta, hogy e jelen körülmények közt nem vállalja tovább ezt az odiozus szerepet.*”¹³¹ *Balázs* nem csupán a nemzetiségi tanítási rendszer szűken vett eredményességével foglalkozott, hanem kitért a közoktatásügyet általánosságban érintő kérdésekre az iskolaépületek állapotával, a felszerelések hiányosságaival, a tanulók szociális helyzetével és egészségügyi állapotával, tanerők felkészültségével kapcsolatban, továbbá részt vett az iskolák mindennapi működését befolyásoló olyan nagyobb horderejű eseményekben, mint például a teljes anyanyelvi oktatás bevezetését megelőző titkos szavazások lebonyolítása, a tanerők nyelvtudásának ellenőrzése, a tantervek és tanmenetek elkészítésének felügyelete, de például a tanítás során használt ima szövegét is ő fordította német nyelvre. Jelen eset is azt mutatja, hogy országos viszonylatban is

¹³⁰ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 382.

¹³¹ MNL BAML XIV. 70. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1944. szeptember 5-én kelt levele Balázs Ferencnek.

nagyra értékelték munkáját. *Balázs* nemzetiségi iskolaügyi referensként több száz népiskolát vizsgált felül, amelyek eredményéről rendszeresen jelentést tett a minisztériumnak. A minisztérium az iratok tanúsága szerint számított véleményére és – ha azt az országos körülmények lehetővé tették – ténylegesen annak megfelelően járt el adott ügyben. A magyarországi németek szervezetei fellépéseikben az iskolaügyet is tárgyalták, amihez hozzájárult a német birodalom ugyanilyen irányú politikai nyomása is. Ebben a helyzetben *Balázs* munkája igen fontos volt, hiszen a minisztérium számára tett jelentéseit utóbb a kormányközi tárgyalásokon fel is használták¹³²; a helyi tapasztalatokon alapuló jelentések birtokában objektíven nyilatkozhattak olyan témákban, mint a német tanítók alkalmazása, a tanítók és tanulók német nyelvtudása, a német nemzetiszocialista szellem terjedése az iskolákban, illetve a magyar és a német lakosság viszonya. A helyi gyakorlat összegzése kapcsán megállapítható, hogy míg a német lakosság szélsőséges része egyre nagyobb igényekkel jelentkezett, addig a magyar helyi vezetők közül sokan *Balázs* leírása alapján inkább hátráltatták az új, kisebbségbarát – de minden kisebbség között elsősorban németbarát – rendelkezések végrehajtását, mivel a rendelkezésekkel nem tudtak azonosulni és azokat az aktuális külpolitika és német jogi transzfer eredményeként megjelenő ideiglenes intézkedéseknek vélték, amelyekhez hosszú távon úgyszemint kell alkalmazkodniuk.

Felhasznált források

1926. évi VII. törvény a falusi népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39> (2024. 08. 24.)
1926. évi VII. törvénycikk indokolása a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92600007.TVI/> (2024. 08. 24.)
1935. évi VI. törvénycikk a közoktatásügyi igazgatásról <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=93500006.TV&targetdate=&printTitle=&referer=1000ev> (2024. 08. 24.)
1935. évi VI. törvénycikk indokolása a közoktatásügyi igazgatásról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93500006.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50> (2024. 08. 24.)
1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=93700005.TV&txreferer=94000034.TV> (2024. 08. 24.)
1937. évi V. törvénycikk indokolása a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93700005.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50> (2024. 08. 24.)
1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (2024. 08. 24.)
1939. évi IV. törvénycikk indokolása a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50> (2024. 08. 24.)
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. IV. t.-c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=1052&layout=s (2024. 08. 24.)

¹³² Bővebben lásd: SZITA, A magyarországi németiség iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 443.

- A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1935/?pg=1523&layout=s (2024. 08. 24.)
- A m. kir. minisztérium 1940. évi 8.490. M.E. számú rendelete, a Bécsben, 1940. évi augusztus hó 30-án kelt magyar-német kisebbségi megállapodást tartalmazó jegyzőkönyv közzétételéről
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=3388&layout=s&query=8.490
(2024. 08. 24.)
- A m. kir. minisztérium 1941. évi 700. M. E. számú rendelete, a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=312&layout=s (2024. 08. 24.)
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1.797. eln. számú megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1914/?pg=1528&layout=s (2024. 08. 24.)
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=3356&layout=s
(2024. 08. 24.)
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. évi 25.360. számú rendelete, a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=3356&layout=s
(2024. 08. 24.)
- Képviselőházi irományok 1935. I. kötet, 7. szám https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1935_01/?pg=27&layout=s (2024. 08. 24.)
- Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1935_01/?pg=38&layout=s (2024. 08. 24.)
- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BAML) VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai
- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BAML) XIV. 70. Balázs Ferenc VKM nemzetiségi iskolaügyi referens irathagyatéka

Felhasznált irodalom

- BÖLÖNY József: Magyarország kormányai 1848-1975. Budapest 1978
- CSIZMADIA Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest 1966
- DROZDY Gyula: Gróf Teleky Pál – Hóman Bálint. Néptanítók Lapja 1939/5. sz. 149–151.
- FEHÉR Katalin: Oktatásügy. In: KOLLEGA TARSOLY István (szerk.): Magyarország a XX. században. V. kötet Tudomány. Szekszárd 2000, 455–483.
- HAEFFLER István (szerk.): Országgyűlési Almanach az 1939-44. évi Országgyűlésről. Budapest 1940
- HÓMAN Bálint: Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft, Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1941, 65–83.
- HÓMAN Bálint: Magyar sors – magyar hivatás. Budapest 1942
- HÓMAN Bálint: Művelődéspolitikai. Budapest 1938
- HORVÁTH Sz. Ferenc, Elutasítás és alkalmazkodás között – A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940). Csíkszereda 2007
- HUSZTI József: Gróf Klebelsberg Kunó életműve. Budapest 1942
- MIKÓ Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Budapest 1944
- JÓBORÚ Magda: Köznevelés a Horthy-korszakban. Budapest 1972
- KELEMEN Elemér: Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon. Budapest 2002
- KLEBELSBERG Kunó: Falusi népiskoláink kiépítése. Néptanítók Lapja 1925/25-26. sz. 1–2.
- LAKI János: A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában. In: SZITA János (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Pécs 1983, 213–254.
- Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC11587/12479.htm> (2024. 08. 24.)

- Magyarország tiszti cím- és névtára 1938. Budapest 1938
https://adt.arcanum.com/hu/view/TisztiCimtar_1938/?pg=0&layout=s (2024. 08. 24.)
- MANN Miklós: Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között. Budapest 1997
- MATOLAY Károly – ZSADÁNYI Oszkár (szerk.): Baranya vármegye Trianon után tíz évvel. Mohács 1930
- NAGY Péter Tibor: A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945. Budapest 2011
- NAGY Péter Tibor: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban (1867–1945). Budapest 2003
- NIKLAJ Patrícia Dominika: A szórvány magyar tanköteles gyermekek családon kívüli elhelyezése Baranyában az 1941–1942-es tanévben. DÍKÉ 2021/1. sz. 162–173.
- PAIKERT Alajos: Életem és korom. In: OROSZI Sándor (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1998–2000. Budapest 2001, 159–218.
- PAIKERT Géza: Das deutsch-ungarische Kulturabkommen, Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1941, 27–32.
- PAIKERT Géza: Das japanisch-ungarische Kulturabkommen, Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1941, 159–162.
- RADNÓTI Ilona: Siklós zsidósága a 18-20. században. In: NAGY Imre Gábor (szerk.): Baranyai történelmi közlemények 2. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 2006-2007. Pécs 2007, 265–320.
- ROMSICS Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. Budapest 1982
- STELZER, Stefan Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen Volksgruppenabkommen. Nationalsozialistische Monatshefte 1941, 349–350.
- SZITA László: A magyarországi németiség iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 1938-1944. In: SZITA László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1982. Pécs 1983, 441–556.
- UJVÁRY Gábor (szerk.): Hóman Bálint és népbírósi pere. Budapest 2019
- UJVÁRY Gábor (szerk.): Történeti áttekintés: Hóman Bálint, a történész és a politikus. Budapest 2011
- UJVÁRY Gábor: „Egy európai formátumú államférfi” – Klebelsberg Kunó (1875–1932). Pécs–Budapest 2014
- UJVÁRY Gábor: Klebelsberg Kuno tudománypolitikája. <http://real.mtak.hu/118355/1/31111-ArticleText-31599-1-10-20181030.pdf> (2024. 08. 24.)
- WILLER József: Der nationale Gedanke und die ungarische Schule. Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1943, 376–382.